

1.2. Становлення обновленської церкви в Україні (вересень 1922 – жовтень 1923 рр.) та ліквідація української церковної опозиції обновленству органами ДПУ

ВЦУ і Центральний Комітет (ЦК) «ЖЦ» намагалися втягнути до обновленського руху віруючих і духовенство. Головною вимогою групи «ЖЦ» було обов'язкове визнання радянської влади, справедливості Жовтневої революції і необхідність оновлення деяких сторін церковного життя у зв'язку з новими соціально-політичними умовами.

Відразу ж після примусового поселення патріарха в Донський монастир обновленці звернулися з посланням до всіх єпархій – негайно порвати з «тихонівщиною» і перейти до «ЖЦ». Важливим завданням обновленців було заручення підтримкою авторитетного єпископату РПЦ. Ймовірно, протягом літа 1922 року відбувалися переговори з єпископами про їх підтримку групи «ЖЦ» та ВЦУ, які, на нашу думку, здебільшого не мали успіху. Відомі творці історії обновленської церкви А. Левітін-Краснов та В. Шавров точно охарактеризували ситуацію, що склалася в РПЦ улітку 1922 р.: «Усюди і скрізь на місцях під керівництвом комісарів Красницького, були організовані єпархіальні управління зі священників, що визнали «Живу церкву». У деяких єпархіях це управління очолював архієрей; у тих єпархіях, де архієрей виявлявся непоступливим, він звичайно відразу ж «зникав» за важкими воротами місцевої в'язниці. Це, як пояснювали живоцерковники, було завжди цілком випадковим збігом. Потім ВЦУ звільняло його на спочин. Єпархіальне управління явочним порядком брало владу у свої руки» [22].

На початок серпня 1922 р. у «ЖЦ» були деякі успіхи: із 97 правлячих єпископів 37 визнало платформу групи, 36 не підтримало її, 24 зайняли вичікувальну позицію [24]. Серед українського єпископату більшість зайняла вичікувальну позицію і для з'ясування загальної думки щодо подій у церкві екзарх України Михаїл (Єрмаков) вирішує скликати II Всеукраїнський Собор єпископів, кліру та мирян у Києві. Поштовхом до скликання Собору стала також резолюція Першого з'їзду «Живої церкви» у Москві (6-17 серпня 1922 р.), де на засіданні від 6 серпня, заслухавши доповідь протоієрея Адамова «Про вчене чернецтво», було прийнято: «3. Наказується звільнення архієреїв-ченців, які протидіють обновленському рухові. 4. Усіх інших монахів-архієреїв перевести до інших єпархій... 6. Архієреям, що визнали ВЦУ, висловити подяку» [24]. До того ж 15 серпня протоієрей В. Красницький інформував тов. Калініна, що вороги робітничо-селянської влади разом з тим є ворогами й обновленської церкви, тому 34 єпископів, серед яких частина українського екзархату, планувалося звільнити від займаних ними посад [25]. Одним із найбільш яскравих свідчень реалізації «програмного» рішення щодо

ліквідації церковної опозиції є телеграфне розпорядження губкомам секретаря ЦК КПУ Д. Мануїльського: «Збори і з'їзди дозволяти безперешкодно тільки обновленському духовенству і тільки обновленським мирянам. Прихильникам патріарха Тихона не дозволяти ні зборів, ні з'їздів. Заарештовувати й віддавати суду. Необхідно скинути із усіх командних постів усіх прихильників Тихона, противників обновленського руху. Парафіяльні ради підлягають чистці... Створити низку процесів проти прихильників Тихона... з винесенням смертних вироків (підкреслено в документі. – О.Т.)» [26].

Натомість запланований митрополитом Михаїлом вищезазначений II Всеукраїнський Собор провести не вдалося з декількох причин: по-перше, влада не дозволила провести Собор, а лише нараду для обміну взаємною інформацією з питань передбачуваних церковних реформ; по-друге, із 400 запланованих депутатів прибуло лише 84, здебільшого єпископату, за що подія отримала назву «Нарада правлячих єпископів України» [27]. На «Нараді», що відбулася 2-5 вересня 1922 р., один із учасників київський місіонер Гермоген зробив доповідь про московські церковні події та групу «Жива церква». Після тривалих обговорень збори ухвалюють наступне рішення: «...2) від групи «Жива церква» відмежуватися... 4) просити присутніх на зборах членів Собору з поверненням до рідних єпархій, ознайомити із станом питання про «Живу церкву» на місцях пасомих і пастирів» [28]. Прийняття такого рішення фактично вирішило подальшу долю єпископів і поставило їх до іншого, ворожого ВЦУ і радянській владі, табір. З цього приводу у закритому листі ЦК КП(б)У за вересень-жовтень 1922 р. говорилося: «Нарада духовенства, проведена на початку вересня, послужила підтримкою чорносотенного духовенства, що зазнало впливу митр. Михаїла. На превелику силу вдалося прихильникам обновленської церкви на чолі з єпископом Алексієм [Готовцевим]* порушити питання про видалення Михаїла і виступити проти резолюції наради духовенства й єпископського Собору» [29]. Протягом вересня – листопада 1922 р. ідуть масові звільнення українського єпископату Московським ВЦУ і в подальшому арешти, суди та вислання за межі України.

* Алексій (Готовцев) – єпископ Звенигородський, вікарій Київської єпархії. Один із небагатьох представників Київського єпископату, що підтримав «Живу церкву». Спочатку єпископ Алексій прихильно поставився до обновленців, побоюючись нового арешту та засудження. Це було пов'язано з тим, що він єдиний із київського єпископату вже був засуджений Київським губернським ревітрибуналом 21-23 травня 1922 р. за звинуваченням у приховуванні цінностей Михайлівського монастиря, настоятелем якого він був (*Суд над высшим украинским духовенством* // Красный Николаев. – 1922. – 28 мая (№ 419). – С. 3.) і до 12 грудня 1922 р. перебував під домашнім арештом у Михайлівському монастирі.

Таврійська єпархія. Одним із перших відчув на собі тиск обновленства єпископат Таврійської єпархії. Саме тут утворилася одна з перших груп «Живої церкви», засновником якої став настоятель Скорбященської церкви м. Сімферополя протоієрей Олександр Ендека. У перші дні розколу він очолив обновленський рух у Криму й опублікував кілька статей у журналі «Живая церковь» та місцевій газеті «Красный Крым».

У червні 1922 р. О. Ендека вирушив до Москви для улаштування зв'язку з ВЦУ й отримання інструкцій. Звідти він повернувся уповноваженим ВЦУ по Кримській єпархії. З мандатом уповноваженого він з'явився до архієпископа Сімферопольського Никодима (Кроткова) з вимогою передати управління єпархією групі «ЖЦ», на що Никодим відповів, що не визнає ВЦУ й оголошує Таврійську єпархію тимчасово автокефальною, тому що через арешт Тихона він нікого не визнає і єпархією керувати буде сам [30].

Єпископ, розуміючи, що перебуває під слідством й у випадку засудження не зможе керувати єпархією, вирішив таємно висвятити собі помічника, який би зміг взяти тимчасове управління православною церквою на півострові у свої руки. Для реалізації цього рішення єп. Никодим у кінці липня 1922 р. викликає з Топловського монастиря до Сімферополя архієпископа Димитрія (Абашидзе), який перебував там на спочині під домашнім арештом. 4 серпня вони висвячують протоієрея Олександра Зверєва на єпископа Севастопольського з ім'ям Сергій [31].

До цього часу з північних повітів прибуло декілька священиків-обновленців, які зараз же розпочали агітаційно-організаторську роботу й незабаром разом з О. Ендекою, на базі ЦК групи «ЖЦ» під його головуванням, утворили перше Таврійське єпархіальне управління. Також наприкінці серпня ВЦУ замість звільненого на спочин архієпископа Никодима призначило тимчасово керуючим Таврійською єпархією єпископа Ніколая [32].

Разом з наступом обновленства активізувалася діяльність і архієпископа Никодима, що не визнав розпорядження ВЦУ про своє звільнення. 1 вересня 1922 р. в архієрейській церкві він відкрито у своїй проповіді виступив проти обновленців [33]. Ця обставина прискорила Ревтрибунал Криму щодо звинувачення Никодима і його найближчих помічників у контрреволюційній діяльності, опоріві вилученню церковних цінностей та в інших злочинах проти радянської влади, і вони були вислані до суду в Інкерманський монастир.

Протягом жовтня більшовицька влада активно готувалася до показового процесу над кримським духовенством. 28 жовтня 1922 р. на засіданні президії Кримського обласного комітету партії було

розглянуто питання «Про процес церковників». Президія доручила Агітпропу розгорнути у пресі агітаційну «роботу в момент початку і завершення процесу над священиками». Президія призначила трибунал у складі Порецького, Максимова і Баришева [34].

З 22 листопада до 1 грудня 1922 р. тривало відкрите судове засідання. Головував Порецький, членами суду були Максимов і Баришев, секретарем – Терещенко, державним обвинувачем – Фрідман. Захисники за призначенням – Чарський, Большин, Готольберг, Донської, за згодою – Айзенштейн, Ямпольський і Гуревич. Ключовим обвинувачуванням виступав Кримський єпископат: архієпископ Никодим (Кротков), архієпископ Дмитрій (Абашидзе) і єпископ Сергій (Зверев).

Кримське духовенство обвинувачувалося у приховуванні церковних цінностей і «використанні релігійних забобонів з метою протидіяти вилученню цінностей», а також у «нелегальних зборах, підробці документів» і крадіжках.

Архієпископ Никодим на суді тримався бадьоро й незалежно і заявив, що про декрет про вилучення церковних цінностей він знає тільки з газет. Ніякі циркуляри і розпорядження уряду йому відомі не були. А після опублікування декрету в Сімферополі була організована комісія з вилучення церковних цінностей, що і приступила до справи, у зв'язку із чим за його благословенням була влаштована нарада, на яку були запрошені настоятелі усіх церков і по два члени парафіяльної ради від кожної церкви. На нараді обговорювалися заходи, завдяки яким можна було безболісно реалізувати вилучення.

«Незважаючи на те, – відзначав архієпископ, – що комісія не визнала потрібною мою участь, я все-таки говорив у храмі проповіді про необхідність видачі церковних цінностей для голодуючих і благословляв на це інших священнослужителів». Але ініціатори процесу пригадали й відразу процитували постанову владики про охорону церковних святинь від блюзнірського захоплення й наруги... «Наскільки мені відомо, вилучення церковних цінностей у Криму й по всій Тавриді пройшло без чинення опору комісії як з боку духовенства, так і з боку парафіян, а тому обвинувачення в намірі зірвати вилучення вважаю неправильним, як і обвинувачення у протидії цьому вилученню».

У ході судового розгляду владиці ставили багато питань, які часто не стосувалися самого обвинувачення. Для нас особливо цікавим є той факт, що архієпископу були поставлені питання стосовно обновленського руху. Наприклад, пригадали Никодиму і «контрреволюційну» проповідь, виголошену 1 вересня 1922 р. в архієрейській церкві проти обновленців, які завзято прагнули захопити єпархіальну владу. У ній мова йшла про гоніння на християн при імператорі Діоклетіані. Владика говорив:

«Мученики жорстоко страждали, але не відрікалися, більше того, своєю любов'ю до Христа, подвигом віри багатьох навертали з язичества <...>. У той час храми закривалися, книги спалювалися, віруючих виганяли, от і тепер настав такий час – справжнє гоніння на православну віру, нова епоха в християнстві». Далі, кажучи про «Живу церкву», владика попереджував паству і застерігав від насильницьких дій. «Жива церква» прагне відняти у православних храми, і вже, як відомо, з Москви, де немає єдності, приїжджає єпископ, і в нас відбудеться роз'єднання. Новий єпископ буде намагатися залучити віруючих на свій бік, і що ж вийде? <...> Але все-таки поставтеся до нього без злості й нетерпіння. Але хто захоче вступити у групу «Жива церква», нехай подумає. *«Жива церква» несе розкол у наше життя, що й потрібне ворогу роду людського – дияволу* [виділення наше. – О.Т.]. Ви добре знаєте самі своїх пастирів, їхнє служіння Церкві Божій, – розберіться, добре подумавши, хто з них служить Богові істинно-православно. Ви самі повинні вибирати! Я зі свого боку прошу вас не чинити будь-якого насильства стосовно прихильників «Живої церкви», без злості зберегти повний спокій, християнську любов і терпіння – це моє прохання й заповіт» [35]. Як ми бачимо, і під час процесу Никодим залишився стосовно оновлення на тих же позиціях, що й визначило, на наш погляд, рішення суду.

1 грудня 1922 р. слухання справи в обвинуваченні архієпископа Никодима та інших священників єпархії закінчилося. Архієпископ Никодим був засуджений до 8 років позбавлення волі за статтями 86 – п. 1 і 219 і відправлений у Нижегородську в'язницю. Архієпископ Димитрій і єпископ Сергій (Зверев) були засуджені, але до них була застосована амністія. Ряд священників і представників мирян отримали незначні терміни. Основну частину священників було виправдано.

Відразу ж після процесу лідери кримського «оновлення» починають вести переговори з єпископом Сергієм про його перехід до лона оновленської церкви. Відомий кримський дослідник Ю. Катунін висловлює думку, що амністія стосовно єпископа Сергія (Зверева) була застосована за змовою між органами влади і прихильниками «оновлення», які розраховували, що перехід на їхній бік найближчого сподвижника архієпископа Никодима, яким був Сергій, остаточно зміцнить їхні позиції у Криму. Однак Сергій усіяко зволікає з переговорним процесом, а потім, написавши до ВЦУ листа, в якому він відмовився визнати цей орган як керівний у церкві, таємно залишає Крим.

У лютому-березні 1923 р. єпископ Сергій з'являється на Мелітопольщині і спочатку обирає вичікувальну позицію, та навіть заграє з оновленцями. Але 27 червня 1923 р. на оновленському з'їзді Мелітопольського вікаріату

прихильники Сергія зривають прийняття прообновленських рішень і стають на позиції підтримки патріарха Тихона, що, на наш погляд, було пов'язано зі звільненням патріарха й розгортанням широкого тихонівського руху по всій території РСФРР та УСРР. Після цього він починає активну антиобновленську роботу, вказуючи на єретичність обновленців. «Таким чином, – вказує Катеринославське ДПУ, – Сергія необхідно було ізолювати від можливості впливати на церковні справи» [36]. У таємному донесенні Катеринославському губернському відділу ДПУ є такі рядки: «...Єп. Сергій є найшкідливішим і активним ворогом обновленського руху... За його дорученням архієпископ Димитрій (Абашидзе) висвятив декількох осіб у священники, які мають завдання повести енергійну боротьбу з більшовицькою церквою. Єп. Мелітопольський у своїх розмовах з віруючими обвинувачує радянську владу у втручанні у внутрішні справи церкви...» [37]. У вересні 1923 р. Мелітопольський окружний відділ ДПУ констатував: «Єпископ Сергій, що повернувся, веде пропаганду за тихонівську церкву. Пропаганда має успіх. Живоцерковці частково послабшали. **Необхідно єпископа прибрати...** [виділення наше. – О.Т.]» [38]. І вже невдовзі, 8 жовтня 1923 р. єпископ Сергій був заарештований органами ДПУ і направлений до Катеринославського губуправління ДПУ [39]. Єпископа було вислано адміністративним шляхом за межі Катеринославської губернії (Мелітопольська округа була частиною Таврійської єпархії, але за територіально-адміністративним поділом входила до Катеринославської губернії) під нагляд Харківського республіканського ДПУ.

Димитрій (Абашидзе) 11 квітня 1923 р. був арештований у Топловському монастирі й відвезений до Феодосії в арештний будинок, звідки 17 квітня його етапували до Сімферополя у Кримське політичне управління. Через три дні старий архієпископ потрапив до тюремної лікарні. У своєму листі голові РНК Криму С.Г. Саїд-Галієву Димитрій вказував, що «ні під час арешту, ні після нього не було мені оголошено, за що я арештований і в чому обвинувачуюся». Через місяць архієпископ був підданий адміністративній висилці з меж Криму [40]. Місцем свого проживання владика обрав Києво-Печерську Лавру, де прожив до моменту її закриття в 1930-х роках. З виїздом Димитрія (Абашидзе) у Таврійській єпархії не залишилося жодного єпископа, що представляв тихонівський напрям. У такий спосіб опозицію обновленців в особі кримських ієрархів було розгромлено.

Катеринославська єпархія. Майже повністю було зруйновано ієрархію Катеринославської єпархії, що територіально була найбільшою в Україні і включала в середині 1922 р. три губернії: Катеринославську, Запорізьку та Донецьку. Цю територію окормляли чотири архієреї:

тимчасово керуючий архієпископ Катеринославський Агапіт (Вишневецький), вікарні єпископи: Маріупольський Андрій (Одинцов), Бахмутський і Слов'яносербський Іоанікій (Соколовський) і Павлоградський і Олександрійський Серафім (Силічев).

Збір компрометуючих матеріалів проти єпископів розпочався відразу з початком розколу в РПЦ. Після організації в червні-липні 1922 р. в Катеринославі тимчасового церковного управління на чолі зі священником Письменним і мирянином Бреславським, останні звернулися до трьох єпископів, що мешкали в Катеринославі, Агапіта, Іоанікія і Серафіма з проханням взяти участь у роботі тимчасового комітету, але увесь єпископат відмовився [41]. У результаті, як відзначало Катеринославське ДПУ, для того, «щоб дати можливість розвиватися групі «ЖЦ» за рахунок реакційного духовенства, а також для припинення контрреволюційної діяльності єпископ Агапіт був заарештований... Незабаром після арешту Агапіта були арештовані й Іоанікій та Серафім, за якими також тяглася низка контрреволюційних діянь, у тому числі й у приховуванні церковних цінностей» [42]. Отже, справжні причини, які призвели до арешту єпископів, абсолютно зрозумілі: протидія поширенню груп «Живої церкви» на Катеринославщині.

Першим потрапив під «каральний меч революції» Павлоградський єпископ Серафім (Силічев). З цього приводу Павлоградське Управління ДПУ відзначало, «що робота з розвалу церкви розпочата Окружним ДПУ ще в кінці [явна помилка: *в середині*. – О.Т.] 1922 року і її результатом стала справа єпископа Серафіма, що поклала фундамент до утворення ініціативної групи «Живої церкви»...» [43].

Насправді ж єпископа було заарештовано в середині липня 1922 р. і звинувачено в контрреволюції, що виявилася в агітації і налаштуванні парафіян проти радянської влади. Слухання справи декілька разів відкладалося. Спочатку його було призначено на 30 липня, але, ймовірно, не вистачало доказів і справу було перенесено на 20 серпня. Протягом трьох днів, 20-22 серпня, відбувалося засідання Губернського революційного трибуналу. Головним пунктом обвинувачення була контрреволюційна агітація шляхом проповіді. Річ у тому, що 21 травня 1922 р. у с. Вербки Павлоградського повіту під час богослужіння у проповіді єпископ зазначив, що «в даний момент із усіх боків ідуть пекельні течії проти церкви; зруйновано багато церков, а в нас із церков забрано все золото, срібло і навіть мідь. Коли запитали нашого пастиря Тихона про вилучення з храму цінностей, то він їм дозволив взяти зайві речі, але вони (комуністи^{*}) забрали з церков усе, навіть мідь. Що ж нам скажуть наші діти? Де ж

* Вставка автора газетної статті.

церкви? Досить мовчати, як зараз, боріться за церкву» [44]. Саме цей фрагмент проповіді й став основним моментом звинувачення.

Але, обговоривши півтора дня проповідь Серафіма, трибунал звертається до питання взаємовідносин єпископа та обновленського руху. Свою відмову співпрацювати з «Живою церквою» Серафім пояснив «незнайомством з програмою ЖЦ». Після цього Голова губревтрибу вказав, що основним питанням програми є поворот убік радвлади, на що отримав відповідь про прийнятність для підсудного даного моменту, але разом з тим, для нього, як єпископа, мають значення і питання неканонічного характеру, які й послужили приводом до утримання від вступу до нової церкви [45].

Незважаючи на досить аргументовану промову захисників, які вимагали якщо не виправдати підсудного, то хоча б засудити його терміном на 6 місяців (обвинувачення вимагало вищої міри покарання), вирок був таким:

«...Вважаючи висунуте обвинувачення Силічеву цілком доведеним і беручи до уваги, що подібного роду проповіді вимовлялися у травні м-ці поточного року, тобто у період вилучення церковних цінностей, найбільшої напруги голоду, процесів про приховування церковних цінностей, і в місцевості, яка знаходилася на воєнному стані, а тому, керуючись пролетарською самосвідомістю і соціалістичною совістю і як матеріалом частиною другою ст. 69 Кримінального кодексу РСФРР, Катеринославський губревтрибунал присудив обвинувачуваного Силічева Леоніда Кузьмича (єпископа Серафіма) до вищої міри покарання – розстрілу.

Беручи ж до уваги, що в даний момент відбувся розкол у церкві, і що князі церкви, подібні Серафіму, втративши будь-який авторитет серед дрібного духовенства і серед віруючих робітників і селян, не можуть бути особливо небезпечними й активними, тому що втратили ґрунт під ногами, трибунал визнав за можливе вищу міру покарання – розстріл, – замінити п'ятирічним позбавленням волі із примусовими роботами із суворою ізоляцією» [46]. Незважаючи на те, що, перебуваючи під арештом, Серафім опублікував відозву про приєднання до групи «ЖЦ», все ж таки його було вислано за межі Катеринославської губернії [47].

За стандартним обвинуваченням було заарештовано Маріупольського єпископа Андрія (Одинцова): «За протидію вилученню церковних цінностей і приховування таких притягнутий до суду Ревтрибуналу... причт Маріупольського Собору з єпископом Андрієм на чолі» [48]. Під час слідства єпископа було завербовано органами ДПУ, завдяки чому після засудження його звільняють за амністією, і він стає одним

із обновленських єпископів. У своєму меморандумі на членів Українського Синоду за жовтень 1923 р. уповноважений V групи таємного відділу ДПУ З. Луньов так охарактеризував єпископа Андрія: «Посвячений у єпископи до обновленського руху, був притягнутий до відповідальності з приводу вилучення церковних цінностей і в цей час завербований ДПУ. Уже кілька місяців очолює Донецьку єпархію як обновленець, підтримуючи зв'язок із ДПУ» [49]. Отже, тут ми спостерігаємо явний успіх у роботі Секретно-оперативного відділу ДПУ з розколу церкви та вербування авторитетного духовенства.

На довгий час затяглося слідство архієпископів Агапіта та Іоанікія, яке тривало більше року. Особливо великі надії поклало ДПУ на архієпископа Агапіта (Вишневського), прагнучи улаштувати величезний відкритий політичний процес. Підстав для цього у чекістів було вдосталь, про що свідчить його характеристика в одному із оглядів: «...єпископ Агапіт, видний чорносотенець, один із визначних керівників колишнього «Союзу руського народу», що втік із Катеринослава з білими і повернувся у 1921 році» [50]. Мотивом до активного збору компрометуючого матеріалу послужила позиція Агапіта стосовно до обновленського руху: «Обновленский рух почав ...поширюватися, але тут серйозним гальмом виявився єпископ Агапіт, що почав енергійно вести роботу проти прогресивної частини духовенства, яка організувалася у групу «Жива церква» [51], до того ж «Агапіт погрожує священикам, що увійшли до Комітету [групи «Жива церква». – *О.Т.*] – позбавленням сану», – повідомляла у серпні 1922 р. радянська преса [52].

Та вже через деякий час позиція впертого архієпископа різко змінюється. Поштовхом для цього, на наш погляд, послужив процес єпископа Серафіма. Розуміючи істинні причини його засудження та побоюючись подібної перспективи для себе й прагнучи зберегти місце Катеринославського архієрея, оскільки його було звільнено від управління єпархією Московським ВЦУ, Агапіт на початку вересня 1922 р. звертається до Катеринославського єпархіального комітету групи «Жива церква» з листом, у якому він визнав усі положення групи та просив Комітет прийняти його в її члени [53]. З цього приводу українська центральна газета «Комуніст» із сарказмом писала: «Колишній Катеринославський архієпископ Агапіт, який нещодавно вів боротьбу проти оновлення церкви, подав заяву про свою повну згоду з програмою «Живої церкви» і про визнання ним справедливості російської соціальної революції. Агапіт просить зарахувати його до членів «Живої церкви» [54]. Для церковної влади цього кроку виявилось цілком достатньо, і 4 вересня виходить розпорядження ВЦУ про призначення архієпископа Агапіта тимчасово керуючим Катеринославською єпархією [55]. Пізніше,

у свідченні на суді, архієпископ Іоанікій (Соколовський) передасть слова Агапіта після вступу до групи «ЖЦ»: «Душа моя в старій церкві, а тіло в «Живій» [56].

Ситуацію, що склалася, розуміли й фахівці з ДПУ і тому продовжували готувати матеріали до справи. Їхні старання увінчалися успіхом, коли на початку листопада 1922 р. до ДПУ явився один із ченців (ймовірно, єпископ Іоанікій (Соколовський)*, що служив в Архієрейському будинку і розповів про те, що напередодні вилучення церковних цінностей архієпископ Агапіт дав розпорядження ченцям закопати цінні речі в саду [57].

Отримавши цінну інформацію, агенти ДПУ в ніч з 12 на 13 листопада провели обшук в архієрейському саду. Після того, як було перекопано практично увесь сад, у трьох місцях було знайдено дерев'яний ящик вагою в 30 фунтів, дерев'яну діжку, наповнену різним срібним начинням та залізний ящик зі срібними церковними речами. Після розкриття ящиків було знайдено хрести та панагії, усипані діамантами, різне дорогоцінне каміння тощо (близько 500 каратів), золото та близько 9 пудів срібла. Загальна вартість речей на той час вимірювалася у декілька трильйонів рублів [58]. Відразу після обшуку архієпископа було заарештовано й відправлено до в'язниці Губвідділу ДПУ, з приводу чого Начальник Катеринославського ДПУ у своєму звіті відзначав: «На сьогодні архієпископ Агапіт арештований, справа його буде передана до Губревтрибуналу для публічного слухання як таке, що становить величезний політичний і громадський інтерес» [59]. Разом з Агапітом було заарештовано й архієпископа Іоанікія.

На превеликий жаль працівників ДПУ, архієпископ не витримав ув'язнення і через півтора місяця, у перших числах січня 1923 р., помер у в'язниці від висипного тифу (інша назва – тюремний тиф. – *О.Т.*) [60]. Незважаючи на це, розробка даної справи продовжувалася, але як головний обвинувачений виступив архієпископ Іоанікій.

Уперше на архієпископа Іоанікія (Соколовського) органи ДПУ звернули увагу в серпні 1922 р. На відкритті Бахмутського з'їзду духовенства та мирян 23-24 серпня 1922 р. єпископ виголосив антиобновленську промову, в якій «запрошував духовенство згуртуватися навколо нього на користь Вселенської православної церкви. Ним було зазначено, що церква апостольська зганьблена й опоганена, що її хочуть

* За деякими матеріалами (див.: ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1602, арк. 132) та згідно з газетною статтею (див.: *Красный суд. Дело епископа Иоаникия в Верховуде // Коммунист* (Харьков). – 1923. – 19 декабря (№ 289). – С.5) цим ченцем був архієпископ Іоанікій (Соколовський), що доніс органам ДПУ про приховування цінностей архієпископом Агапітом.

роз'єднати й у Москві відбувся заколот і що всьому цьому необхідно протиставити твердий догмат колишньої православної церкви». Більшість присутніх на з'їзді підтримала заклик Іоанікія [61].

На підставі цього Катеринославське ДПУ направляє відношення Донецькому Губвідділу ДПУ про арешт єпископа Іоанікія. Після арешту в останнього було знайдено значний матеріал проти ВЦУ та «Живої церкви». Працівники ДПУ, отримавши після попереднього слідства підписку та обіцянку про проведення реформ у церкві в дусі «Живої церкви», відпустили єпископа на волю [62].

Наступного разу єпископа заарештовують у середині листопада разом із архієпископом Агапітом, про що вже говорилося вище, за обвинуваченням у приховуванні церковних цінностей. Провівши за ґратами сім з половиною місяців, Іоанікій звернувся до прокурора із заявою, у якій «відмежувався», а також засудив усі спроби внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, спрямовані до підриву радянської влади, і запевнив погоджувати свою майбутню церковну діяльність із законоположеннями радянської влади. Заява Іоанікія закінчувалася словами: «Я буду найрішучішим способом боротися із контрреволюційними діяннями серед духовенства, тому що глибоко переконаний, що будь-яке контрреволюційне діяння, зроблене у виправдання церкви, кладе пляму на всю церкву. Я приношу щире каяття у своїй попередній роботі» [63]. У результаті Іоанікія, що знаходився під вартою, було звільнено.

Після свого звільнення Іоанікій налагодив зв'язок із патріархом Тихоном, створив у Катеринославі тихонівське церковне управління і повів енергійну кампанію проти обновленців. Вести роботу проти обновленців Іоанікію було порівняно легко, тому що ґрунт для цього був підготовлений переходом обновленського єпископа Інокентія (Лєтяєва) до патріаршої церкви, звільненням п. Тихона з-під арешту, поганим матеріальним становищем обновленців, а головним чином тим, що навколо Іоанікія створився ореол мученика за правду, що старанно підтримувалося прихильниками патріарха Тихона.

У результаті його діяльності низка священників Катеринославської округи незабаром змушена була принести публічне покаяння і перейти до Тихона. Одночасно, користуючись тим, що в обновленців не було єпископа, Іоанікій в усіх храмах міста улаштував урочисті архієрейські служіння з гарним хором, прекрасно обставлені. Служіння ці затягувалися іноді до 12 години ночі і перетворювалися в певні демонстрації проти обновленства й антирелігійної пропаганди. Готуючись до суду й можливої висилки, Іоанікій залишає по собі заступника в особі єпископа Онуфрія (Гагалюка), що проживав у Кривому Розі й користувався на Катери-

нославщині колосальним впливом (хоча Криворізька округа належала до Херсонсько-Одеської єпархії. – *О.Т.*) [64].

Така досить активна діяльність архієпископа практично звела нанівець усі старання радянських органів із зміцнення обновленців та груп «Жива церква». У результаті Іоанікія знову заарештовують і в середині листопада 1923 р. розпочинається судове слухання. На засіданні було використано протоколи свідчень архієпископа Агапіта, в яких він викриває діяльність Іоанікія. У свою чергу, останній не залишається у боргу й обливає Агапіта багнюкою*. Катеринославський губернський революційний трибунал засудив архієпископа Іоанікія (Соколовського) та чотирьох ченців до одного року суворої ізоляції та подальшому висланню за межі України [65].

Не упокорившись вирок, засуджені подають касаційну скаргу до Верховного суду, де 18 грудня 1923 р. відбулося слухання справи засуджених. Переглянувши справу про приховування цінностей та знову вислухавши свідчення Іоанікія, який в усьому звинувачував архієпископа Агапіта, суд постановив: стосовно ченців – застосувати амністію та звільнити, а щодо Іоанікія, то його також було звільнено, але позбавлено на 3 роки права перебувати у низці губерній України: Харківській, Донецькій, Катеринославській, Київській та Подільській [66]. Пізніше, у першій половині 1925 р., під час чергового арешту та розслідування справи архієпископа Іоанікія (Соколовського) було завербовано органами ОДПУ та притягнуто до процесу створення нового розколу в українському православ'ї – Соборно-єпископської церкви [67].

Таким чином, станом на кінець 1923 р. у Катеринославській єпархії не залишилося жодного чинного єпископа тихонівського напрямку. У своєму звіті з цього приводу секретар Катеринославського губкому В. Іванов із задоволенням відзначав: «З висилкою видних діячів тихонівського руху обновленство почало дуже повільно посилюватися...» [68]. Дніпропетровський дослідник О. Бойко влучно відзначає, що позбавлене своїх ієрархів та церковної влади катеринославське духовенство опинилося в невизначеній ситуації, яка вимагала формування нової влади. Визнане радянською владою єпархіальне управління «ЖЦ», як вже сформований церковний орган і стало тим «притулком» для більшості православних священиків. Саме притулком, бо як свідчать документи органів влади, абсолютна більшість священиків залишалася у вичікувальній позиції, тобто були ні «за», ні «проти» «Живої церкви» [69].

* Детальніше див.: Катеринославщина. Суд над «мандритами» и «архимандритами» // Коммунист (Харьков). – 1923. – 22 ноября (№ 266). – С. 5; Красный суд. Дело епископа Иоаникия в Верховном // Коммунист (Харьков). – 1923. – 19 декабря (№ 289). – С. 5.

Таким чином, офіційно в кінці 1922 р. – на початку 1923 р. практично все духовенство Катеринославської єпархії опинилося у лавах «ЖЦ».

Херсонсько-Одеська єпархія. В Херсонсько-Одеській єпархії ліквідація непокірного єпископату відбувалася за схожим сценарієм. У середині 1922 р. єпархією управляли єпископи: тимчасово керуючий Одеською єпархією Феодосій (Феодосієв), вікарії: Тираспольський – Алексій (Баженов), Миколаївський та Херсонський – Прокопій (Титов), Ананьївський – Парфеній (Брянських) та Єлисаветградський – Павло (Колосов), які, хоча і не виступали відкрито проти «живоцерковців», все ж зайняли вичікувальну позицію і не підтримали ідей оновлення церкви. У зв'язку з цим органами Одеського та Миколаївського Губвідділів ДПУ усім п'ятьом було інкриміновано карні справи.

Протягом вересня-жовтня 1922 р. Одеська комісія при Губкомі КП(б)У, що працювала над розколом РПЦ, переймалася справами захоплення церковної влади обновленством, поширенням їх ідеологічної платформи, контролем над єпископатом. Для реалізації останнього були залучені усі сили ДПУ.

Найбільшого розголосу набула справа єпископа Тираспольського Алексія (Баженова). Для того, щоб змусити його співпрацювати з органами ДПУ, щодо нього порушили кримінальну справу, яку після відповідної «розробки» передали до Одеського Губревтрибу. В результаті 11 вересня 1922 р. перед судом (воєнне відділення?!) постав увесь колишній склад духовної консисторії періоду 1919-1921 рр.: єпископ Алексій (Баженов) – голова єпархіальної ради та члени: протоієрей Белявський, священник В. Дубіневич і громадянин Д. Спаський. Усіх звинувачували у саботажі, який виразився у систематичному невиконанні декретів радянської влади щодо відокремлення церкви від держави, які категорично забороняли виконання шлюбозлучних справ і пов'язаних з ними судово-розшукових формальностей (стягування зборів, допит свідків, приведення їх до присяги, виклик за повістками і т. д.), й ігнорували акти цивільного розлучення. Надалі суд змінює формулювання обвинувачення, звинувативши усіх підсудних у контрреволюції (?) [70].

Слід відзначити, що єпископ Алексій визнав себе винним, але лише в тому, що «як начальник єпархіальної ради, яку він очолював, він стояв не на висоті, через непоінформованість і незнання законів, але він не брав участі у розборі документів, що стосувалися розлучень. У колегії, що розглядала ці справи, був окремих голова. Після від'їзду митрополита Платона, покладене на нього завдання в 1919 і 1920 роках було далеко нелегким, і він не міг за всім устежити» [71].

На четвертий день судового засідання до підсудних приєднують канцеляриста Чистякова як співучасника у контрреволюційних справах,

а на п'ятий, після допиту свідків, – суд вирішує притягнути до відповідальності і єпископа Феодосія як контрреволюціонера [72].

Ми припускаємо, разом з миколаївською дослідницею О. Балягузовою, що можливо саме на цьому етапі (5-6 день судового засідання) єпископ Алексій згодився співпрацювати з органами ДПУ, або ж вирішив підтримати обновленську церкву в єпархії. Про це свідчить і зміна ставлення до єпископа Алексія з боку журналістів газети «Известия»: «Єпископ Алексій – такий гладкий, випестуваний, спокійний, з променистими очима, в яких так важко відразу помітити глибокий самообман... Архієпископ Феодосій – дволикий та двоєдушний чорносотенець..., [а] єдиний вогник у цьому болоті – єпископ Алексій. Єдина людина – і та напівжива, отруєна чадом глибокої ріки (йде мова про релігію. – *О.Т.*) проти самої себе» [73].

На шостий день засідання головна увага суду була зосереджена на з'ясуванні ставлення підсудних до «Живої церкви», хоча ніякого стосунку до самої справи вона не мала, що свідчить про те, що радянські органи через Губревтрибунал вирішили змусити підсудних, насамперед єпископа Алексія, визнати «Живу церкву» і взагалі необхідність обновленської програми реформ у РПЦ.

У своїх відповідях Алексій сказав саме те, що, ймовірно, вимагали від нього органи ДПУ: «Я визнаю необхідність у «Живій церкві». Цей рух викликаний невдоволенням у тій частині духовенства, яка, зустрівши реформи церкви після революції, переконалася, що вони в життя не провадяться й усі залишаються на папері. Останнім часом невдоволення це росло. Особливо невдоволення виявилось у момент вилучення церковних цінностей. Певна група духовенства зажадала усунення патріарха, і він був відкликаний. Церква стала керуватися на колегіальних засадах. От із цього часу і виникає питання про «Живу церкву». Програма її – скликання Собору, але з тим, що намічені реформи підлягають провадженню в життя негайно, до його скликання. У програму цю входить також і умова *можливості контакту церкви з радянською владою*».

Надалі єпископ Алексій продовжував: «Маю сказати, що в цьому пункті я трохи розходжуся з прихильниками «Живої церкви». Я вважаю, що проведення реформи церкви до скликання Собору неможливе. Інші ж ставляться до цього питання інакше».

Надалі на питання суду: «А чому Ви не взяли на себе ініціативу заснувати в Одесі «Живу церкву»? – єпископ відповів:

– Я був позбавлений права ініціативи за своїм положенням, тому що я перебуваю у підлеглості. Крім того, я не маю достатньої інформації з цього питання.

- Але Ви припускаєте, після з'ясування умов, узяти участь у ній?
- Безумовно. Я думаю, що питання про організацію в Одесі «Живої церкви» днями з'ясується.
- Значить, Вас питання це цікавить?
- Безумовно. Я завжди цікавився ним, а також українським рухом. У питанні «Живої церкви» мені не вдалося з'ясувати справжньої її програми» [74].

Внаслідок такої поведінки Алексія на суді вирок був досить м'яким. Белявського засуджено на 3 роки, Баженова на 2 роки і Дубіневича на півтора року громадських примусових робіт без суворої ізоляції. При цьому покарання стосовно Баженова, «з огляду на визнання ним своєї провини і *заявлену ним готовність спокутувати свої провини напрямом своєї діяльності* (виділення наше. Треба читати: *згоду на підтримку «Живої церкви» – О.Т.*) надалі до освіти народних мас і вигнанню неучтва, вважати умовним і належним до приведення у виконання на випадок здійснення ним тотожного або однорідного злочину протягом трьох років» [75].

Після завершення судового процесу органи ДПУ вирішили або «висвятити через своїх колег у Москві» протоієрея Прозоровського (на думку автора – це майбутній обновленський архієпископ Рафаїл (Прозоровський)), який співпрацював з органами Одеського ДПУ, або ж підтримати кандидатуру Алексія, змусивши його підписати домовленість про співпрацю з органами політуправління. Оскільки висвятити Прозоровського не вдалося, ставка робиться на Алексія (Баженова) [76].

30 вересня 1922 р. на засіданні «Комісії по боротьбі з антирадянськими партіями» представник Одеського ДПУ повідомляв, що посаду єпископа має бажання зайняти Алексій, але він «запеклий противник «Живої церкви», оскільки «публічно заявив, що йти проти канонічних прав не бажає», і тому можна згодитися на кандидатуру єпископа Алексія з тим, щоб «через тиждень його скинути». На цю пропозицію згодився і секретар Одеського губкому Одинцов, вказавши, що «кандидатура Алексія як кар'єриста допустима», з чим «Комісія» повністю погодилася [77].

Таким чином, на чолі Одеської єпархії обновленського напрямку опинився єпископ Алексій (Баженов), незважаючи на те, що його, разом із єпископами Феодосієм та Прокопієм було звільнено на pokій постановою ВЦУ від 16 вересня 1922 р. [78].

Що стосується Феодосія (Феодосієва), то, як вже зазначалося вище, проти нього було вирішено порушити кримінальну справу за звинуваченням у контрреволюції. Кримінальна справа була необхідна, на наш погляд, насамперед, для того, щоб залякати єпископа і змусити

його якщо не співпрацювати з ДПУ, то хоча б не виступати відкрито проти «ЖЦ».

На засіданні вищезгаданої «Комісії» від 23 вересня 1922 р. було прийнято рішення не допустити Феодосія до обрання його Одеським єпископом, але при цьому й «не вести проти Феодосія ніякої кампанії» [79]. Розуміючи своє складне становище, Феодосій взагалі не з'явився на збори духовенства та мирян і заочно відмовився від заняття «революційної посади» єпископа, посилаючись на свою хворобу [80].

6 грудня 1922 р. на розпорядчому засіданні Особливої сесії нарсуду справа архієпископа Феодосія (Феодосієва) за звинуваченням за ст.ст. 123 та 124-1 була закрита у зв'язку з амністією, присвяченою на честь п'ятої річниці Жовтневої революції [81]. Відразу після цього архієпископ отримує довідку про свою амністію і на початку 1923 р. тікає до Польщі, де отримує посаду єпископа Віленського та Литовського [82].

Не оминув «каральний меч революції» й Одеських вікаріїв – Єлисаветградського єпископа Павла (Колосова), Херсонського та Миколаївського Прокопія (Титова) й Ананьївського Парфенія (Брянських).

Першим серед них постраждав єпископ Павло. Уже навесні 1922 р. разом з іншими 32 громадянами він потрапив на лаву підсудних за обвинуваченням у приховуванні та недопущенню вилученню церковних цінностей, але був звільнений [83]. Ймовірно, на наляканого єпископа розраховувало Єлисаветградське ДПУ, коли в середині серпня розпочалася активна робота з розколу духовенства. Для проведення лінії «Живої церкви» тут була організована група прогресивного духовенства, яка провела 22-23 серпня 1922 р. передвиборчий з'їзд духовенства та мирян вікаріату, але обновленські ідеї не знайшли на ньому підтримки. Єлисаветградський вікарій Херсонсько-Одеської єпархії Павло (Колосов) не підтримав «ЖЦ», внаслідок чого проти нього розпочалася шалена агітаційна кампанія у радянській пресі [84] (миколаївська дослідниця О. Балягузова помилково стверджує, що після з'їзду проти нього було порушено кримінальну справу у звинуваченні в приховуванні церковних цінностей та протидії виконанню Декрету про їх вилучення, що не відповідає дійсності, оскільки, про що вже говорилося вище, суд відбувся у травні 1922 р. Ймовірно, дослідниця не уважно прочитала газетну статтю і не володіла іншими джерелами. Див.: [85]). Не забарилося й Московське ВЦУ, яке восени того ж року поспішило відправити єпископа Павла на покій.

29 листопада після закінчення з'їзду прогресистів, що відбувся у м. Єлисаветграді, президія комітету «ЖЦ» у складі 4-х священників одержала від єпископа Павла письмове благословення на передачу

усіх справ колишнім духовним правлінням комітету «ЖЦ», а правління наказано було ліквідувати. Його ліквідація, незважаючи на опір його членів протоієреїв Романовського, Купчевського та інших «реакційних попів», для обновленців пройшла вдало [86]. Але вже в грудні 1922 – січні 1923 р., за наказом єпископа Павла (Колосова), який вирішив твердо триматися лінії підтримки патріарха Тихона, було організоване нове Духовне правління. При цьому ДПУ повідомляло, що «ліквідувати і притягти до відповідальності осіб за незаконне відкриття не видавалося можливим, тому що група «ЖЦ» як незареєстрована у відділі управління вважається неофіційною і неоголошеною в пресі» [87].

На початку лютого 1923 р. указом екзарха України митрополита Михаїла (Єрмакова) єпископа Павла (Колосова) було відправлено на покій, а на його місце 4 лютого у Києві висвячено молодого та енергійного настоятеля Криворізького Никольського храму архімандрита Онуфрія (Гагалюка) [88].

6 лютого 1923 року єпископ Онуфрій прибув до Єлисаветграда, і вже через декілька днів до нього прийшов уповноважений обновленського ВЦУ Трофим Михайлов і запитав: якої він дотримується церковної орієнтації? Єпископ Онуфрій відповів: «Я не визнаю і ніколи не визнаю ВЦУ і його «архієреїв» та «ієреїв» і підкоряюся лише безпосереднім канонічним начальникам – митрополиту Михаїлу й єпископу Прокопію [Титову]» [89].

Наступного дня після візиту уповноваженого єпископ Онуфрій був заарештований і відправлений до в'язниці – спочатку Єлисаветграда, а потім Одеси. Його звинуватили в тому, що він, приїхавши, не зареєструвався в адмінвідділі НКВС, як того вимагали тогочасні порядки, очолив незареєстроване місцеве церковне управління та у шпигунстві, бо Онуфрій із зацікавленням розпитував співробітника ДПУ, який прийшов його брати під арешт, про організацію, в якій він служить (але головною причиною була відмова підтримки з його боку обновленського руху) [90].

У той час, коли єпископ Онуфрій перебував у в'язниці, повноваження тимчасово керуючого Єлисаветградським вікаріатом узяв на себе єпископ Павло (Колосов). Він продовжив тактику попереднього керівництва і розгорнув боротьбу з обновленством, про що з обуренням писала центральна газета «Коммунист»: «Жива церква» в Єлисаветграді подає слабкі ознаки життя. Зате купка запеклих чорносотенців на чолі з єпископом Колосовим виявляє активність, чинить завзятий опір обновленському рухові у церкві...» [91]. Але активна боротьба та перебування у в'язниці підірвали і так слабе здоров'я єпископа і в середині 1923 р. Павло (Колосов) у 70-річному віці йде з життя.

15 травня 1923 року єпископа Онуфрія було звільнено із Одеської в'язниці за умови, що він виїде за межі Одеської губернії. У доповіді патріарху Тихону єпископ писав про цей період свого церковного служіння: «Я обрав за місце проживання місто Кривий Ріг, де був настоятелем головної церкви – Миколаївської – у сані архімандрита до призначення мене єпископом Єлисаветградським. Становище міста Кривого Рогу особливе. Він у цивільному відношенні належить до Катеринославської губернії, але у церковному – до Херсоно-Одеської єпархії, а саме, Миколаївського вікаріату. У місті Кривому Розі я після одеського ув'язнення, деякий час відпочивав, але незабаром уже почав боротьбу з ВЦУ. На початку червня я направив відозву до православного духовництва і мирян своєї Єлисаветградської єпархії, якої я вважав себе по праву єпископом; у відозві я закликав їх ні в якому разі не визнавати так зване ВЦУ і його «архієреїв» і «ієреїв», тому що всі вони зі своїм ВЦУ пішли з церкви і є неправославним товариством. Убоге моє послання отримане було і поза моєю єпископією і, за чутками, мало значення... У даний час, живучи у місті Кривому Розі, я труджуся над об'єднанням усієї Криворізької округи в один православний вікаріат...» [92].

Незабаром після приїзду до Кривого Рогу Онуфрій завоював там симпатію всього населення. За характером аскет, він поводився як справжній подвижник, усі пожертви і гроші роздавав, залишаючи собі найменшу частину для їжі, більшість свого часу він проводив серед бідних, у церквах під час проповідей вимовляв жагучі промови проти обновленців, які знущуються з православної церкви, при поїздках по селах Онуфрій закликав мирян до покаяння і т. д. і т. п. Подібного роду діяльність створила Онуфрію в короткий час славу ледве чи не святого й тому його діяльність проти обновленців протікала особливо плідно. Через 2-3 місяці після приїзду до Кривого Рогу обновленство, неспроможне втримувати його натиск у Криворізькій й Олександрійській округах, починає остаточно розвалюватися [93].

Органами радянської влади «вживалися заходи до припинення богослужіння ним у церквах, але на все він відреагував негативно, відповідаючи, що всі ваші дії є зазіхання на релігію і т. д. і рішучим способом відмовився від підписки всіх запропонованих умов. Перехоплено кілька каяттів живістів перед цим єпископом... Він користується великою популярністю як серед священного культу, так і віруючих мас. У вересні місяці скликається з'їзд живістами, і ми не гарантовані від того, що він не буде зірваний цим запеклим реакціонером. Зараз його відвідують священники (тихонівці) із усіх кінців України, про що сповіщений губком...» [94], – доповідав Криворізький окрпартком у серпні 1923 р.

У результаті такої незговірливості єпископа Онуфрія Криворізьке ДПУ вирішує його ізолювати. 16 жовтня 1923 року він був заарештований. Приводом для арешту послужило його послання до пастви, у якому владики застерігав віруючих від навернення до живоцерковників-обновленців. Це послання було розцінено як антирадянське, і єпископ був відправлений до катеринославської в'язниці, а відтіля – до Харкова. Після його арешту з Кривого Рогу та цілої низки сіл були направлені до Харкова кілька делегацій до ВУЦВК, Раднаркому, особисто Петровського із клопотанням про звільнення Онуфрія. Делегації ці мали прохання з десятками тисяч підписів, для їхніх поїздок були зібрані великі суми грошей, переважно, серед сільського населення, але коли із усього цього нічого не вийшло, то інтерес до нього почав потроху слабшати, оскільки, що з-під арешту Онуфрій був звільнений і залишився в Харкові, пов'язаний підпискою про невиїзд [95].

Особливі надії Миколаївським губернським ДПУ покладалися на Миколаївсько-Херсонського єпископа Прокопія (Титова). Останній зайняв вичікувальну позицію і не виступав відкрито проти «Живої церкви». Кореспондент газети «Красный Николаев» писав з цього приводу: «У всякому разі, можна сказати, що він [Прокопій] дотепер офіційно не висловився з питання про церковний рух. Якщо ж узяти до уваги, що ми маємо певні розпорядження Вищого Церковного Управління про негайну перебудову церкви на місцях, що не може бути невідомим єпископу Прокопію, то можна дійти висновку, що в його особі якщо ми і не будемо мати союзника, то у всякому разі він і не супротивник руху» [96]. Але кореспондент помилився. Прокопій побував на Київському Соборі єпископів України 2-5 вересня 1922 р., де було прийнято рішення не підтримувати групу «ЖЦ», й у разі неповернення патріарха Тихона підтримати групу «Союз церковного відродження» митрополита Антоніна (Грановського) [97]. У Києві Прокопій, ймовірно, зустрівся з князем Львовим [98], який був активним провідником обновленського руху і, можливо, йому було запропоновано підтримати обновленський рух, але він відмовився співробітничати з обновленцями.

У результаті Миколаївський губком КП(б)У та губвідділ ДПУ вже 3 вересня 1922 р. дають розпорядження Херсонському ДПУ «будь-яким способом не допускати поширення ідей антонінівської платформи єпископом Прокопієм та запобігти впливові останнього на село; повести широку агітацію з викриттям антонінівської ідеї, як явно чорносотенної» [99].

Уже через два тижні у газетах з'явилися категоричні публікації: «єпископ Прокопій... є тим же чорносотенцем і вірним послідовником

Тихона, що пішов «на покій»; ...оточений буржуазними дамами і поміщиками, в особі священика Скадовського, проводить одноособове диктаторство з переміщення рядових священиків і висуванню на сан священства знайомих і родичів наближених дам. Ці дами на правах «мироносиць» пестять і балують Прокопія всіма принадностями життя. Чистота в покоях Прокопія бездоганна, тому що вона наводиться щодня наближеними дамами...» [100].

Його категоричну відмову від співробітництва підтверджує й указ ВЦУ у Москві від 16 вересня 1922 р. про звільнення єпископа Прокопія [101]. Але єпископ категорично заявив, що «тримає курс на автономію української церкви, стоїть за підпорядкування екзарху українському і за повну незалежність від ВЦУ й тому розпорядженню ВЦУ не підкоряється» [102].

Виходячи з політики єпископа Прокопія, органи ДПУ та НКВС усіма силами намагаючись закріпити позиції обновленства та ізолювати непокірного ієрарха, швидко порушують справу з обвинувачення єпископа у контрреволюційній діяльності, що «виявилася у наданні допомоги міжнародній буржуазії в її боротьбі з радянською владою, у використанні релігійних марновірств темних мас, з метою повалення робітничо-селянської влади» [103].

16 лютого 1923 року єпископ Прокопій був заарештований і ув'язнений у херсонську в'язницю. Оскільки єпископ користувався значною популярністю серед віруючих та духовенства Херсонщини, то останні неодноразово клопотали перед прокуратурою про взяття Прокопія на поруки, але отримували відмову [104]. У липні 1923 р., боячись народних хвилювань та різного роду ексцесів, єпископа Прокопія таємно перевозять до одеської в'язниці [105].

Перше слухання справи Прокопія відбулося 12 серпня 1923 р.* у карному відділі губсуду за обвинуваченням у релігійній пропаганді проти радянської влади. У зв'язку з тим, що з показань підсудного з'ясувалося, що в 1919 р. під час захоплення Херсона денікінцями, єпископ Прокопій служив молебні про дарування їм перемоги над Червоною армією і вимовляв промови із закликом до продовження боротьби проти радянської

* У всіх сучасних агіографічних творах про життя та діяльність Прокопія (Титова) період 1923 р. практично не висвітлений і про цей суд не згадується, оскільки автори помилково стверджують, що єпископа було перевезено з Херсона до Одеси 26 серпня 1923 р., а матеріалами про судові засідання вони взагалі не володіли. Для прикладу див.: Дамаскин (Орловский), игумен. Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской Православной Церкви XX столетия. Жизнеописания и материалы к ним. – Книга 5. – Тверь: ООО «Издательский дом «Булат», 2001. – С. 341-364; Доненко Н., протоиерей. Наследники Царства. – Симферополь, 2000. – С. 253-284.

влади, прокурор порушив клопотання про відкладення справи і направлення її до дослідження за 61-ю статтею Кримінального кодексу УСРР. Суд після нетривалої наради ухвалив справу відкласти й направити на дослідження [106].

Згодом, викладаючи слідчому історію свого арешту в Херсоні, владики Прокопій казав: «У 1923 році у зв'язку з появою в церкві обновленства, до якого я через свої переконання не приєднався, я був притягнутий до суду за сприяння білим; мене обвинувачували у тому, що я для білих улаштовував молебни і збір пожертвувань. Останні влаштовували в церквах, але не за моїм наказом, а за розпорядженням керуючого єпархією єпископа-вікарія Алексія (Баженова), що зараз служить обновленським митрополитом у Казані. Він до відповідальності притягнутий не був, тому що був тоді вже обновленцем» [107].

Суд над Прокопієм постійно відкладався. Спочатку планувалося провести його у кінці листопада 1923 р., про що гучно повідомляла радянська преса [108], але остаточно його було проведено у квітні-травні 1924 р. Судове засідання досить ретельно готувалося і навіть стало предметом обговорення на першому засіданні новоутвореної Антирелігійної комісії при Одеському губкомі від 9 квітня 1924 р., де губпрокурор Чернявський інформував членів комісії про майбутній процес над єпископом Прокопієм і вказав, що «суд буде відбуватися не під час Великодня, в робітничому районі, склад суду і звинувачення будуть – не євреї, окрім захисту, серед яких, можливо, будуть останні» [109]. Отже, як бачимо, радянська влада, враховуючи величезну популярність єпископа, остерігалася будь-яких ексцесів з боку віруючих.

6 липня 1924 р. у газеті «Херсонский коммунар» з'явилася стаття «Среди церковников», у якій повідомлялося про суд над єпископом: «Суд виніс вирок, яким визнав, що контрреволюційна робота єпископа Прокопія, яка проводилася з надзвичайною хитрістю і непримиренністю, цілком встановлена, і засудив єпископа Прокопія (громадянина Титова) до розстрілу, але, увійшовши в обговорення цього питання про доцільність застосування цієї міри до засудженого, і з огляду на п'ятирічну давнину злочину, а також ту обставину, що при теперішньому, цілком міцному становищі радянської влади, Титов не є небезпечним для республіки, суд визнав можливим замінити розстріл довічним вигнанням за межі УРСР з конфіскацією майна» [110]. 12 січня 1925 року Прокопій (Титов) був звільнений і виїхав до Москви. Таким чином, надія Одеського ДПУ на Прокопія на виправдалася.

Справа Ананьївського єпископа Парфенія (Брянських) для Херсонсько-Одеської єпархії пройшла досить тихо. Балтське повітове управління ДПУ, готуючись до проведення волосних з'їздів духовенства й мирян

для визнання платформи «ЖЦ» і знаючи про негативне ставлення єпископа до обновленського руху, в кінці 1922 р. заарештувало Парфенія й відправило до одеської в'язниці. Арешт останнього особливого хвилювання серед мирян не залишив: «багато віруючих хвилюються з приводу арешту єпископа Парфенія у зв'язку із чутками про те, що Парфеній утримується під вартою в жахливих умовах і захворів..., однак арешт його на селян не особливо й різко вплинув», – інформувало Балтське ДПУ в середині січня 1923 р. [111]. Після перебування у в'язниці протягом кількох місяців Парфенія було вислано адміністративним порядком за межі Одеської губернії й він оселився у Києві, а згодом був відправлений до Москви без права виїзду [112].

Отже, й Одеська єпархія, станом на кінець 1923 р., була обезглавлена і керувалася висланими єпископами шляхом листування. І хоча в результаті виконаної роботи юридично на початку 1923 р. всі парафії РПЦ опинилися під управлінням Вищого Церковного Управління, але фактично «наскоком» обновленство та організацію груп «Живої церкви» прищепити не вдалося.

Подільська єпархія. Географічно близькою до Херсонської була Подільська єпархія. На початку 1922 р. вона складалася з п'яти вікарних округів: Подільська єпархія на чолі з архієпископом Пименом (Пеговим) з центром у м. Кам'янець-Подільському, Вінницький вікаріат (м. Вінниця) очолював єпископ Амвросій (Полянський), Проскурівський (м. Проскурів) – Валеріан (Рудич), Балтський (м. Гайсин) – Герасим (Строганов), Могилів-Подільський (м. Ямполь) – Лоллій (Юр'євський) [113].

На відміну від більшості інших єпархій, на Поділлі чекістам вдалося підкорити більшість єпископату РПЦ. При цьому головному удару було завдано голові Подільської єпархії архієпископу Пимена, який органами ВУНК характеризувався як «видатний єпископ, людина залізної волі, страшний поборник православ'я і проти українізації стоїть грудьми, сидів у тюрмі [часів національних урядів. – *О.Т.*] за агітацію проти Кирило-Мефодіївського братства» [114]. Яким чином Подільському губвідділу ДПУ вдалося завербувати архієпископа, достеменно невідомо, але з розрізнених джерел можна відтворити таку картину розвитку подій.

Проводячи в життя розпорядження Центру про створення на Поділлі обновленських груп «Жива церква», ДПУ активно насаджувало в середовищі духовенства своїх освідомлювачів та сексотів, щоб «постійно направляти роботу для розколу та ворожнечі єпископської церкви» [115]. Лише після утворення у Києві ВУВЦУ і натиску з боку групи «ЖЦ» через уповноваженого, який був співробітником ДПУ, Пимен виїжджає в кінці лютого – на початку березня 1923 р. до Києва, де, ознайомившись із справами, приєднується до обновленського руху. Враховуючи той

факт, що приблизно на початку 1923 р. архієпископ Пимен вже співпрацював з Подільським ДПУ (див. меморандум (характеристику) членів Українського Синоду від пом. уповноваженого V групи таємного відділу ДПУ З. Луньова від 14.11.1923 р. [116]) то, на нашу думку, в Києві він зустрічався із співробітниками ДПУ, які й окреслили його подальшу роботу.

Після приїзду на Поділля архієпископ Пимен сповіщає усіх вікарних єпископів про своє рішення й перехід єпархії на обновленську платформу. Частина єпископату – помічник Пимена у Кам'янецькій окрузі єпископ Адріан (Анцино-Чекунський) та єпископ Могилів-Подільський Лоллій – підтримують свого авторитетного керівника (єпископ Балтський Герасим був завербований Балтським ДПУ ще восени 1922 р., і його вікаріат перейшов до Одеської єпархії, про що див. нижче. – *О.Т.*), а Вінницький – Амвросій та Проскурівський – Валеріан відмовилися [117]. При цьому останній відкрито виступив проти Пимена та ВУВЦУ, заявляючи, що Пимена «підкупив Київський відділ ДПУ» [118].

Зважаючи на такі обставини, проти Амвросія та Валеріана було порушено кримінальні справи і приблизно у травні-червні 1923 р. їх було заарештовано [119].

Проскурівського єпископа Валеріана (Рудича) було обвинувачено в контрреволюційній діяльності й відправлено у липні 1923 р. разом із справою до Харкова у ДПУ УСРР [120]. Деталі арешту та обвинувачення нам невідомі.

Єпископа Вінницького Амвросія (Полянського) заарештували на початку червня 1923 р., і вже 27 червня було видано постанову у справі. Амвросія обвинувачували в антирадянській діяльності за кількома статтями: а) вираження симпатій до денікінщини; б) переховування низки осіб колишніх офіцерів старої і добровольчої армій; в) дискредитація радянської влади [121].

Справа була невеликою за обсягом і базувалася винятково на свідченнях сексотів та свідків. Для нас є цікавим пункт 3 обвинувачення, яке формулювалося таким чином: «3) Звинувачений Полянський Олександр, будучи єпископом Вінницької округи, відкрито заявив, що обновленський рух духовенства підтримується цивільною владою і що усі архієреї-обновленці є співниками органів ДПУ – тим самим дискредитував радянську владу, користуючись своїм високопоставленим духовним становищем, такий злочин передбачений 73 статтею Кримінального кодексу» [122]. У результаті слідчий дійшов висновку, що «перебування обвинуваченого Полянського Олександра на Подолі внаслідок його великого впливу на маси віруючих – неприпустимо» [123].

Отже, ми бачимо, що причиною справи архієпископа був, насамперед, виступ проти обновленців, яких він відмовився підтримати. Слідчі, не маючи достатніх доказів і матеріалів для публічної судової справи, вирішили вислати єпископа Амвросія до Харкова разом із справою на розгляд ДПУ УСРР [124].

У Балті – місці перебування вікаріального єпископа Подільської єпархії Герасима (Строганова) – повітовий відділ ДПУ також активно готував процес для вербування духовенства, зокрема єпископа. Для початку в середині серпня 1922 р. у Балті було проведено показовий «процес 75-ти священників», яких звинувачували у контрреволюційній агітації, поширенні провокаційних чуток і приховуванні церковних цінностей. Звинувачених засудили до п'ятирічного ув'язнення без права амністії [125]. Цей процес був першим кроком у створення «радянського духовенства».

У вересні 1922 р. ДПУ розпочало активну роботу з насадження обновленських ідей серед священства. У своєму політичному звіті за жовтень-листопад 1922 р. голова Балтського паркому повідомляв: «Особливе місце в роботі повіткому посідає питання про розкол церкви. За звітний час нашою «трійкою» [спеціальна комісія з трьох осіб при партійному комітеті КП(б)У, що займалася справами розколу церкви та антирадянськими партіями. – *О.Т.**] була виконана велика підготовча робота з пошуку «відповідних» попів, підготовки до з'їзду «Живої церкви». З'їзд був призначений на 14 листопада; до цього часу ми підігнали процес над єпископом Балтським Герасимом [Строгановим] і його братією за обвинуваченням у порушенні декретів радянської влади стосовно відокремлення церкви від держави (ведення справ із розірвання шлюбу за старим зразком і т. д.). Увесь з'їзд у повному складі був присутній на цьому процесі, що взагалі привернув увагу широких робітничих і селянських мас. Цей процес ми достатньою мірою використали з метою розкладання церкви й антирелігійної пропаганди. Ми змусили єпископа і його оточення відкрито перед усім народом покаятися в усіх гріхах проти радянської влади, проти робітників і селян. Єпископ і братія були засуджені, звичайно, але ґрунт [для поширення «Живої церкви»] був підготовлений.

З'їзд, що відбувся переважно з прихильників старої церкви, швидко «переорієнтувався» і більшістю прийняв статут «Живої церкви», було обрано бюро для управління церквою у Балтському повіті, куди ввійшли

* Детальніше див. роботу автора: Тригуб О.П. Роль радянських органів в організації та проведенні розколу РПЦ у 1922-1925 рр. (на матеріалах Півдня України) // Релігія і церква в історії України / Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. – Полтава: АСМІ, 2006. – С. 435-444.

здебільшого «наші» попи, гарячі прихильники «Живої церкви». Так благополучно закінчилася наша кампанія із повалення старої церковної олігархії і заснування нової «Живої церкви». Тепер готується кандидатура в єпископи із членів «Живої церкви» [126]. Шукати нову кандидатуру для Балтського обновленського вікаріату не довелося, оскільки єпископ Герасим згодився співпрацювати з обновленцями, внаслідок чого був виправданий та очолив обновленську Балтську єпархію, яка за рішенням з'їзду була приєднана як вікаріат до Одеської єпархії із центром у м. Балта [127].

У результаті, як констатувало Подільське ДПУ, «в губернії після вислання єпископів Амвросія і Валеріана не стало керівників тихонівщини...» [128]. Але насправді значною кількістю парафій, що не визнали позиції Пимена й не приєдналися до «Живої церкви», продовжували керувати вислані єпископи: «...за тихонівською течією верховна влада належить висланим єпископам Амвросію і Валеріану» [129], які підтримували через «благочинних» зв'язок із духовенством Подолії, направляли директиви, промови тощо (про це ДПУ отримувало інформацію від своїх сексотів та у результаті перлюстрації кореспонденції духовенства) [130].

Волинська єпархія. До 1921 р. Волинська єпархія була однією із найбільших в Україні. Після радянсько-польської війни, відповідно до Ризького договору (18 березня 1921 р.), більша частина Волинського краю відійшла до Польщі. У такий спосіб Волинська єпархія виявилася розділеною на дві частини: польську і радянську. В 1922 р. у Польщі утворилася Волинсько-Кременецька єпархія на чолі з колишнім вікарієм Кременецьким єпископом Діонісієм (Валединським). На чолі Волинської єпархії в Радянській Україні, яка залишилася лише з одним Острозьким вікаріатом, став колишній Володимир-Волинський вікарій єпископ Фаддей (Успенський) та вікарій Острозький архієпископ Аверкій (Кедров).

У листопаді 1921 року єпископ Фаддей був заарештований у Житомирі Волинською ГубНК за обвинуваченням в участі у повстанському русі на Волині. 30 грудня 1921 р. єпископа перевезли до Харкова із слідчою справою, де начальник секретного відділу Волинської НК Шаров подав свою особливу думку: «Єпископ Фаддей як вища духовна особа у Волині... що діяла, безумовно, на шкоду радянської влади, у жодному разі не може бути повернутий на Волинь. Зі свого боку, вважав би його політично неблагонадійним; як такого, що перебуває на Волині більше п'ятнадцяти років і користується значним авторитетом серед місцевого населення, вислати за межі України у розпорядження вищого духовенства РСФРР під негласне спостереження місцевих органів НК» [131].

25 лютого 1922 р. після допиту ВУНК, розглянувши справу єпископа, ухвалила: «...вислати єпископа Фаддея у розпорядження патріарха Тихона з правом проживання тільки в одній із центральних північних губерній РСФРР і Західного Сибіру з узяттям підписки про реєстрацію в органах ЕК...». 9 березня 1922 року він був звільнений з харківської в'язниці і наступного дня виїхав до Москви [132].

З висилкою єпископа Фаддея єдиним архієреєм на Волині залишився Аверкій (Кедров). Улітку 1922 р., коли на Україну проникає обновленство, Аверкій, вихований у консервативному дусі, не прийняв ідей реформування православної церкви і, ймовірно, на пропозиції обновленців про співробітництво відповів категоричною відмовою.

Як наслідок, більшовицька влада, що активно підтримувала обновленський рух у РПЦ, вирішує вилучити Аверкія з духовного життя Житомирщини. 1 липня 1922 р. щодо єпископа Аверкія, священника Ю. Красицького та мирянки Н. Хом'якової розпочинається слідство з обвинувачення їх у «поширенні послання патріарха Тихона» за ст. 72 КК УСРР, і 7 липня їх було заарештовано. Цікавим є той факт, що під час суду над протоієреєм м. Житомира А. Остальським, який відбувся 7-10 червня 1922 р., вищезазначених звинувачених вже хотіли притягти до суду, але «трибунал, заслухавши клопотання обвинувача, постановив: ...клопотання звинуваченого громадянина Кедрова відхилити за недостатністю доказів» [133]. Через місяць до цієї справи повернулися знову і, на нашу думку, причиною цього є, насамперед, непідтримка Аверкієм обновленської церкви на Житомирщині у вигляді групи «Жива церква».

У результаті нового розслідування було з'ясовано, що 26 квітня 1922 р. Аверкій отримав послання патріарха Тихона від 15/23 лютого 1922 р. про передачу церковних цінностей на користь голодуючих, за винятком богослужбових церковних речей, що буде розцінюватися як святотатство. Будучи людиною обережною, особливо у питаннях взаємовідносин із радянською владою та коли вирішувалися складні церковні питання, єпископ відозву не оголосив і навіть не ознайомив з її змістом житомирське духовенство. Про що на допиті сказав і священник Ю. Красицький [134]. За таку життєву позицію Аверкія пізніше почали називати «тростиною, що коливається вітром» [135].

Але про послання Тихона невідомим чином довідався протоієрей А. Остальський і взяв його у Аверкія для зняття копії. Судом цей крок єпископа був розцінений як зберігання і поширення контрреволюційної літератури і за це його засуджено 15 листопада 1922 р. на 2 роки без суворої ізоляції [136]. Не погодившись із зазначеним вирок, Аверкій, Ю. Красицький і Н. Хом'якова подали касаційну скаргу до Верховного

трибуналу при ВУЦВК, але постанова від 19 грудня 1922 р. не скоротила терміну ув'язнення для єпископа, а лише змінила статтю звинувачення – № 119 КК УСРР та додала 5 років позбавлення виборчих прав [137].

Перебування у в'язниці значно підірвало здоров'я єпископа. У грудні 1922 р., перебуваючи у ДОПРі*, Аверкій захворів на висипний тиф і, як наслідок, гостре ниркове запалення із набряклістю ніг.

10 серпня 1923 р. Волинський губернський суд постановив архієпископа Аверкія звільнити у зв'язку з амністією і залишок терміну вважати умовним, при цьому «зобов'язати Кедрова протягом трьох днів надіслати своє розкаяння до преси» [138]. Деталей умов звільнення справа не надає, але можна зробити припущення, що Аверкій дав підписку про те, що не буде виступати проти радянської влади та проти обновленців й оголосить про своє розкаяння привселюдно у пресі. Доказом такої думки може служити вищезазначена умова та скорочення терміну ув'язнення.

Після звільнення архієпископ повертається до управління єпархією Волинською і Житомирською. Віруючі та духовенство радо зустріли єпископа: «У зв'язку з достроковим звільненням єпископа Аверкія... помічається посиленій підйом духу серед явно чорносотенного духовенства. Деякий інтерес виявляється до звільнення його і з боку віруючих, оскільки в усіх церквах, де він служив, повно віруючих», – писав у своєму звіті голова Волинського губвиконкому [139]. Це схвилювало Житомирське ДПУ, якому з великими труднощами вдалося утворити осередки обновленської церкви на Волині.

Для організації Волинської єпархії РПЦ-обновленців було вирішено скликати в кінці серпня 1923 р. з'їзд духовенства та мирян. Але представники РПЦ, що були вірні патріарху Тихону виявилися в більшості та зірвали проведення з'їзду. Такий поворот подій призвів до того, що більшість духовенства почала об'єднуватися навколо Аверкія.

Але за допомогою радянських репресивних органів – НКВС та ДПУ – «до кінця 1923 року вдалося домогтися того, що архієпископ Аверкій скликав з'їзд, на якому питання про обновленську церкву на Волині вирішилося у позитивному значенні» [140]. До того ж «активну діяльність розгорнули й обновленці, які посилили свою агітацію із створення нової обновленської групи, залучаючи до своїх лав впливових екзархів (прихильників патріарха Тихона. – *О.Т.*), зокрема єпископа Аверкія, зробивши деякі поступки у своїй програмі. Ця агітація мала певний успіх і екзархіальна частина духовенства, налякана репресіями влади..., не проти вже визнати деякі пункти обновленства» [141].

* ДОПР (*рос.* – дом общественных принудительных работ) – будинок громадської примусової праці.

Таким чином, можна констатувати факт переходу архієпископа Аверкія до обновленців протягом осені 1923 р., про що більшість біографів, якими є, переважно, представники Московської Патріархії, замовчують, стверджуючи, що він продовжував керувати винятково тихонівськими парафіями. Свою схильність до обновленства Аверкій власноруч підтверджує в анкеті, поданій до Адміністративного відділу НКВС восени 1923 р.: «Співчуваю оновленню церковного життя на непорушних основах православ'я, але ні до якого угруповання в РПЦ не примкнув» [142]. Що спонукало доволі консервативного Аверкія піти на співпрацю з обновленською РПЦ, залишається на сьогодні загадкою. Вірогідно, острах нових репресій, можливо співпраця з ДПУ (але це не підтверджується подальшими позасудовими справами 1926, 1930 та 1937 рр., бо здебільшого факт співпраці з органами ДПУ фіксувався у кримінальних справах кінця 20-х – початку 30-х років), а може й певне погодження з їх ідеологічною платформою.

З початком роботи архієпископа Аверкія на чолі Волинського єпархіального управління справи обновленців пішли вгору: «представники екзархіальної частини, відчуваючи посилення обновленства навколо такої сили, як єпископ Аверкій, навіть підлещуються до єпархіального управління, йдучи на домовленості» [143].

Після арешту архієпископа на Волині не залишилося жодного архієрея і, за розпорядженням патріарха Тихона, тут утворюється новий вікаріат з центром у містечку Коростень. 3/16 вересня 1922 р. на посаду вікарія було посвячено молодого єпископа Леонтія (Матусевича), але на початку 1923 р. єпископ Леонтій переходить до обновленців і очолює Волинську і Житомирську єпархію [144].

Крок єпископа Леонтія змушує вище церковне керівництво висвятити нового єпископа. У 1923 році було утворено Полонський вікаріат і на місце архієрея посвячено колишнього інспектора Волинської духовної семінарії Максима (Руберовського), який став єдиним помічником архієпископа Аверкія.

Таким чином, завдяки гнучкості останнього, Волинська єпархія фактично єдина, що зберегла чинний тихонівський єпископат, але активної протидії він обновленському рухові не чинив, у результаті чого опозицію очолив протоієрей Аркадій Остальський, що мав безпосередній зв'язок із патріархом Тихоном.

Київська єпархія. Особливо важливе значення надавалося органами ДПУ Київській єпархії, яка була центральним осередком церковного життя всієї України. Вона була однією з найчисельніших у парафіяльному плані і, відповідно, найбільш розгалуженою. У середині 1922 р. у її складі було 8 вікаріатів: 1) Білоцерківський і Сквирський на чолі з

єпископом Димитрієм (Вербицьким); 2) Уманський – Макарій (Кармазін); 3) Богуславський – Георгій (Делієв); 4) Звенигородський – Алексій (Готовцев); 5) Липовецький і Бердичевський – Олександр (Чекановський); 6) Радомисльський і Чернобильський – Назарій (Блінов); 7) Канівський – Василій (Богдашевський); 8) Черкаський і Чигиринський – Ніколай (Браїловський). На чолі Київської єпархії стояв архієпископ Михаїл (Єрмаков), що носив титул митрополита Київського, Галицького і всієї України, патріаршого екзарха [145].

Першою жертвою антиєпископської кампанії у Київській єпархії став екзарх Михаїл (Єрмаков), незважаючи, як вказує В. Пащенко, на його досить лояльні позиції щодо радянської влади [146]. Інший дослідник С. Білокінь, характеризує екзарха Михаїла як глибоко віруючу людину, орієнтовану на молитву і споглядання, яка мала неширокий громадсько-політичний кругозір і зовсім не підходила на роль церковного лідера, де треба було виявляти політичну ініціативу, яка базувалася на чітких громадських позиціях [147]. У характеристиці, яку дають співробітники ДПУ архієпископу відзначалося: «...Живе він, майже не подаючи ознак архіпастирського існування, так що у загальному ході лаврського життя вплив його не відчувається взагалі... Ставлення його до справ [єпархіального] управління залишається завжди незмінним. Воно впливає з інтимних властивостей його натури, яка являє собою яскраво виражений взірець споглядального, а не активного характеру. Людина глибокого релігійного настрою, замкнутий у самому собі, молитвеник і чернець за покликанням, він, природно, приділяє лише незначну увагу далеким його духовному складу практичним діловим питанням. Лаврська братія (Києво-Печерської Лаври. – *О.Т.*) любить його за простоту, доброту і невибагливість. Церковні кола, віддаючи належне його особистим якостям, докоряють його у безініціативності, неавторитетності і безгласності у справах управління; про чийсь винятковий і навіть переважний вплив на нього нічого не чуто...» [148].

Незважаючи на те, що «ЖЦ» було засуджено на Нараді єпископів України 2-5 вересня 1922 р. (детальніше дивіться вище. – *О.Т.*), київські прихильники обновленства не залишали надію на підтримку з боку єпископату. На початку з'їзду київської групи «ЖЦ» 11 грудня 1922 р. до ієрархів, що знаходилися у Києві, а саме: митрополита Михаїла, єпископів Димитрія, Василя та Алексія було відправлено депутації, або ж запрошення на з'їзд. Митрополит на пропозицію благословити з'їзд і очолити його, відповів, що він може з'явитися на з'їзд, якщо група змінить свою назву, тому що назва «Жива церква» є одіозною для населення міста Києва, особливо для робітників. Ставлення його до делегації було трохи м'якшим, ніж до попередньої, коли він вимагав

каяття членів ЖЦ. Єпископ Димитрій відповів, що він не може відвідати з'їзд, тому що немає дозволу митрополита. Так само поставився й єпископ Василій. Позиція єпископа Алексія залишалася нез'ясованою, але 12 грудня за клопотанням з'їзду він був звільнений з-під домашнього арешту [149].

14 грудня з'їзд отримав офіційне послання митрополита Михайла, де останній «просить депутатів з'їзду... роз'їхатися по домівках і там спокійно чекати, коли влада дасть дозвіл на скликання єпархіального з'їзду та Всеукраїнського Собору для обговорення питання про оновлення церкви; даний з'їзд, за його словами, незаконний, тому що на скликання з'їзду не було благословення митрополита; з'їзд не може бути названий єпархіальним, тому що депутати нібито не обрані на місцях» [150].

Під час засідання з'їздом були отримані два листи митрополита Михайла до єпископів Алексія і Георгія, у яких він не ставив їм перешкод до відвідування з'їзду і з'ясування своєї позиції у ставленні до Живої церкви. З'їздом були відправлені депутації до зазначених єпископів, але останні відхилили пропозицію [151]. Таким чином, жоден із київських єпископів не підтримав обновленського руху.

12 січня 1923 р. до митрополита Михайла прибув уповноважений від митрополита Антоніна (Грановського) з повторною пропозицією про підтримку обновленства. У відповідь екзарх заявив, що «згідно з постановою Собору єпископів України у серпні 1922 р., який оголосив автокефалію церкви в Україні, він, Михайл, не визнає ВЦУ, а митрополита Антоніна вважає особою, що неправильно присвоїла собі цей сан» [152]. У результаті митрополита Михайла, єпископів Назарія Радомисльського та Ніколая Черкаського заднім числом розпорядженням ВЦУ від 17 листопада 1922 р. було звільнено на pokій, але сам Указ було отримано в Києві лише 27 січня 1923 р.* І вже 25 січня проти Михайла (Єрмакова) було порушено кримінальну справу, а 5 лютого 1923 року його було заарештовано. С. Білокінь наводить цікаве пояснення причин цього арешту у листі уповноваженого представництва ДПУ НКВС УСРР на Правобережній Україні до начальника СВ ДПУ РСФРР Самсонова від 8 лютого: «Усунути його було необхідно будь-що, тому що він, користуючись своїм авторитетом і «канонічною» владою, зривав підготовчу роботу і сам з'їзд всеукраїнських обновленських груп у Києві 12/ІІ [1923 р.], а також гальмував роботу ДПУ з розколу духовенства Київської губернії й Правобережжя» [153].

Офіційне звинувачення полягало у тому, що, «проживаючи на території УСРР, він не тільки не змирився з існуючою протягом п'яти

* Про те, що митрополита звільнено заднім числом свідчить той факт, що на його місце було призначено Тихона (Василевського) Указом ВЦУ від 25.01.1923 р.

років робітничо-селянською владою, але й систематично проводить роботу, спрямовану на її повалення» [154].

Якихось конкретних звинувачень слідчі Київського ДПУ митрополитові Михаїлу не пред'явили. Та й саме слідство тривало кілька днів. Уже 5 лютого було сформульовано висновок обвинувачення, що «громадянин Єрмаков є переконаним і вірним прихильником патріарха Тихона, не визнає усунення останнього, відверто стоїть на його боці, вважаючи звинувачення Тихона радянською владою... наступом радянської влади на церкву (ст. 75 Кримінального кодексу УСРР). Зайнявши з перших же кроків до обновленського церковного руху в Київській губернії та Правобережній Україні відверто непримиренну та ворожу позицію, завдяки своєму впливу та авторитету серед духовенства, сприяв організації міцного контрреволюційного тихонівського фронту, який у своїй боротьбі з обновленськими течіями використовував для контрреволюційної агітації поширення різних фальшивих чуток про обновленський рух («перевдягнуті жиди», «комуністи» тощо), дискредитуючи радянську владу. Митрополитом Михаїлом як екзархом України та керуючим Київською єпархією не було вжито ніяких заходів для ліквідації цієї агітації духовенства. Навпаки, він всіляко сам заохочував її, благословляв подібних проповідників і проповідував особисто (ст. 73 КК УСРР). Такі дії Михаїла та його прихильників зумовили низку ексцесів з боку населення Києва, що мали місце при наданні Губліквідкомом, згідно з постановою останнього, храмів обновленським групам... (ст. 19 КК УСРР).

Вважаю, що подальше перебування митрополита Михаїла у Києві потягне за собою посилення контрреволюційно-тихонівського фронту, а відтак поширення різних фальшивих пліток про церковні обновленські рухи, що пов'язується цим фронтом з органами радянської влади, буде носити характер контрреволюційної агітації, яка дискредитує радянську владу та її органи як у Київській губернії, так і на Правобережжі. Поведінка Михаїла розкладаюче діє на маси і може спричинити у майбутньому ще низку нових ексцесів. Вважав би за необхідне вислати митрополита Михаїла до Москви у розпорядження ДПУ РСФРР» [155]. З вищесказаного чітко випливають істинні причини арешту митрополита.

Екзарха Михаїла відправили до Москви та помістили у Бутирській в'язниці. 13 липня 1923 року комісія НКВС з адміністративних заслань прийняла ухвалу про відправлення Михаїла до Туркестану терміном на 2 роки.

Уночі проти Великого четверга 4 квітня 1923 року V відділення СОЧ Київського губернського відділу ДПУ провело у Києві нову серію арештів. Київську єпархію було повністю обезглавлено. Протягом однієї

ночі у Видубицькому монастирі заарештували його настоятеля єпископа Назарія (Блінова), у Микільському монастирі – його настоятеля єпископа Білоцерківського Димитрія (Вербицького), у Братському монастирі – єпископа Канівського, професора і ректора Київської православної богословської академії (так звалася тоді Київська духовна академія) Василя (Богдашевського) [156].

Ієрархів відправили до Москви та помістили у Бутирській в'язниці, де вже знаходився митрополит Михаїл. Після того, як 20 квітня 1923 року на судовому засіданні колегії ДПУ заслухали справу з обвинувачення Вербицького Максима Андрійовича, Богдашевського Дмитрія Івановича та інших в антирадянській діяльності, було ухвалено рішення: справу передати на розгляд комісії НКВС з адміністративної висилки. 16 травня відбулось засідання цієї комісії, де справу доповів сумнозвісний Є. Тучков (детальніше дивіться про його особистість підрозділ 3.2). Було ухвалено: «Словачевського, Вербицького, Богдашевського – вислати в Зирянський край терміном на 2 (два) роки. ...Блінова – звільнити» [157]. У червні 1923 р. Назарій (Блінов) повернувся до Києва, але вже через місяць під тиском Київського ДПУ він виїхав до Москви під нагляд Московського ДПУ [158].

Щодо єпископа Звенигородського, вікарія Київської єпархії Алексія (Готовцева), то з квітня до листопада 1922 р. він перебував у київській в'язниці, у квітні 1923 р. був знову ув'язнений і висланий до Москви, де мешкав до серпня 1925 р. [159]. Єпископ Бердичівський Олександр (Чекановський) на початку 1923 р. перейшов до обновленців і залишився на своїй кафедрі.

У зв'язку з арештами 4 квітня 1923 р. в управління єпархією вступив єпископ Макарій (Кармазін), який приїхав для цього з Умані. Реагуючи на арешти, новий єпархіальний архієрей провів восени в Києві низку таємних нарад місцевого духовенства, на яких були обговорені кандидатури осіб для таємних хіротоній. Потаємно від представників влади, разом з найближчим однодумцем єпископом Ананьївським Парфенієм (Брянських), єпископ Макарій здійснив хіротонії найбільш твердих і вірних прихильників патріарха Тихона, здатних до активної і плідної церковної роботи. З ініціативи єпископа Макарія було створено не підконтрольне ДПУ єпархіальне управління, керівником якого він був до арешту в 1925 році.

Домовившись між собою, вони удвох – єпископи Макарій і Парфеній – таємно висвятили двох єпископів для Київської єпархії – Сергія (Куминського) для Радомишля і Чернобиля (1 вересня 1923 року) і Філарета (Лінчевського) для Черкас і Чигирини (2 грудня 1923 року). Самого владику Макарія протягом 1924 року кілька разів арештовували, але відпускали [160].

Таким чином, незважаючи на те, що більшість єпископату, яка залишилася вірною патріарху, було ліквідовано, Київській єпархії вдалося зберегти церковну структуру та налагодити управління тихонівськими парафіями.

Чернігівська єпархія. Не залишилася осторонь від бурхливих подій і Чернігівська єпархія, що була важливим церковним центром Північної України. В середині 1922 р. єпархія, яку очолював єпископ Пахомій (Кедров) з титулом Чернігівський та Ніжинський, мала досить розгалужену систему вікаріатів: Борзнянський і Сосницький – єп. Ніколай (Могілевський), Конотопський і Новгород-Сіверський – єп. Іоанн (Доброславін), Городнянський – єп. Нікіфор (Богословський) та Стародубський* – єп. Памфіл (Лясковський).

На відміну від інших українських єпархій, на Чернігівщині частина єпископату – єпископи Ніколай та Іоанн – відразу ж підтримала обновленські ідеї та створення групи «Жива церква», а єпископ Пахомій, який до цього стійко стояв проти обновленського руху [161], «дипломатично зайняв вичікувальну позицію». Таке рішення було прийнято на єпархіальній нараді єпископів у кінці серпня 1922 р. і, як результат, «чистка єпархії від чорносотенних елементів відкладена до отримання наказів із Москви», – писала відверто центральна українська преса [162].

Для остаточного визначення своєї позиції єп. Пахомій вирушив до Києва на Всеукраїнську «Нараду правлячих єпископів України» 2-5 вересня 1922 р., де приймається, як вже зазначалося вище, рішення про невизнання групи «Жива церква» і поширення, на противагу їй, групи «Прогресивного духовенства та мирян» [163], яка «являла собою групу реакційного духовенства, що ставила на меті не дати можливості організуватися групі «Жива церква». Звідси з'явилася необхідність прибрати єпископа Пахомія, щоб розвалити прогресивну групу. Губвідділ [ДПУ] доклав для цього всіх зусиль. У терміновому порядку були зібрані матеріали і заведено кримінальну справу, передану потім Губревтрибуналу» [164]. Цей звіт яскраво свідчить про істинні причини та «замовний» характер кримінальної справи єпископа Пахомія. Над фабрикуванням справи працювала безпосередньо «Група з політпартій та угруповань» СОЧ Чернігівського губвідділу ДПУ, яка і зібрала весь обвинувачувальний матеріал [165].

20 жовтня 1922 року Чернігівське держполітуправління на підставі агентурних даних провело обшуки в єпархіальній канцелярії та у

* З 1920 р. територіально повіт увійшов до складу Російської Федерації, але залишався у складі Чернігівської єпархії.

квартирах її співробітників. У результаті чекісти знайшли декілька екземплярів прокламацій антибільшовицької монархічної організації «Південно-Західний комітет порятунку Росії». У квартирі Пахомія знайшли лист приватного характеру від одного з його учнів – В. Голубовича, який проживав на території, що тоді знаходилась під владою Польщі, і якого Московське ДПУ розшукувало як контрреволюціонера. Пізніше цей лист стане однією з підстав для звинувачення Пахомія у зв'язках із закордонними контрреволюційними центрами [166].

Наступного дня 21 жовтня 1922 року Пахомія та декількох інших священників було заарештовано. Судовий процес тривав чотири дні – з 30 листопада до 3 грудня й активно висвітлювався у місцевій пресі [167]. Державними обвинувачами виступали помічник прокурора Бомаш та Романов, а в ролі захисників – Хайкін та Антоненко. До складу «робітничо-селянського суду» увійшли голова ревтрибуналу Крипець, а також Іванченко та Хайневський.

Крім архієпископа Пахомія, у цій справі проходили: завідувач єпархіальної канцелярії М.І. Храмцов, майбутній єпископ Конотопський та Глухівський, настоятель Спасо-Преображенського собору О.О. Короткевич та його донька Євгенія, через те, що під час обшуку у неї знайшли офіційні бланки Губ'юсту з печатками (Є. Короткевич працювала в цій установі).

Захисники підсудних запропонували розділити цю кримінальну справу на дві, через те, що статті, за якими обвинувачувалися Пахомій, Храмцов та Короткевич з донькою, були різними. Але проти цього рішуче виступили державні обвинувачі, заявивши, що «вся справа свідчить про контрреволюційну діяльність духовенства на Чернігівщині» і всі підсудні «однаково пов'язані між собою» [168].

Архієпископу Пахомію висунули декілька звинувачень, а саме: поширення контрреволюційних відозв братства Св. Михаїла про боротьбу з радянською владою, зберігання контрреволюційних листів, невідтримка вилучення мощів Св. Феодосія та пасивність (!) під час вилучення церковних цінностей [169]. В цілому, йшлося про діяння, передбачені п'ятьма статтями (62, 67, 119, 149 та 72) КК УСРР 1922 року.

На допиті Пахомій не визнав себе винним. Він заявив, що нічого не знав про прокламації «Південно-Західного комітету» і натякнув, що вони були навмисно підкинуті сторонніми особами. Щодо звинувачення у підтримці гетьмана П. Скоропадського, яке базувалося на факті підписання Пахомієм «Звернення Всеукраїнського Церковного Собору» 1918 р. до християн із закликом об'єднатися навколо гетьмана, архієпископ заявив про вимушеність свого вчинку (підписання відбулось під загрозою

втрата сану). Крім цього, стало відомо, що завдяки гарячій підтримці Пахомія Кедрова три священнослужителі (В. Петровський з с. Дроздовиці Городнянського повіту, В. Одинцов з с. Карпилівки Остерського повіту та К. Рябуха з с. Кіптів Козелецького повіту) звільнились від переслідування органів гетьманської влади, що дізналася про їхні зв'язки з більшовиками [170].

«Контрреволюційний» зміст листа В. Голубовича єпископ Пахомій заперечував, заявивши, що туга відправника «за старим» стосується до часу його юності, а не до царського режиму, як вважали слідчі. Написання листа до губвиконкому архієпископ пояснив турботою про населення, обурене посяганням на святі моці. Свою позицію щодо вилучення церковних цінностей він не вважав протилежною офіційній політиці радянської влади. Пахомій заявив, що вважає Російську революцію поступовим ступенем загальносвітової революції, оскільки вона своїм основним принципом – ліквідацією соціально-економічної нерівності між людьми – не суперечить християнському вченню. На процесі були заслухані свідки, більшість з яких характеризували єпископа як високоморальну, скромну людину, котра завжди допомагала іншим [171].

Архієпископ Пахомій (Кедров) був визнаний Чернігівським губернським ревтрибуналом винним у тому, що на Всеукраїнському Помісному Соборі 1918 р. підписав соборне звернення, яке закликала до об'єднання навколо гетьмана для боротьби з робітничо-селянською владою (ст. 61 КК); не виконав Декрету про відокремлення церкви від держави, не здавши своєї печатки і продовжуючи нею користуватися (ст. 123 КК). Пом'якшуючими обставинами стали допомога Пахомія сім'ям комуністів при гетьманській владі та захист селян при Денікіні. Незважаючи на це, ревтрибунал визнав Кедрова «соціально небезпечним» і засудив до вислання за межі Чернігівської губернії на три роки, М. Храмцова та О. Короткевича було виправдано, Є. Короткевича амністовано [172].

У листі від 6 грудня архієпископ просив губревтрибунал не висилати його в зимову пору невідомо куди, що рівноцінне смертній карі. 7 грудня Пахомій подав прохання про помилування у ВЦВК, але воно було відхилене. Заступник завідувача губернського відділу управління Палій і завідувач відділу адміннагляду Лебедев 12 січня 1923 р. наказали начальнику губміліції вислати П.П. Кедрова в Донбас до одного з робітничих шахтних селищ [173].

Після остаточного затвердження вироку єпископ Пахомій поїхав до Києва, де знайшов притулок у Києво-Печерській лаврі, що також не влаштовувало Чернігівське ДПУ, яке вимагало «прибрати його й

поза межі Київської губернії, оскільки, знаходячись у Києві чи іншій, суміжній з Чернігівською, губернію, він все ж має можливість впливати на роботу єпархіального управління» [174]. Вимога ця була реалізована лише через рік (у 1924 р. вже архієпископ Пахомій переїхав до Москви, де мешкав у Данилівському монастирі), а до того часу владику перебував у Києві без права виїзду.

Незважаючи на досить вдале усунення головної «перешкоди» поширенню обновленства на Чернігівщині, процес над єпископом не дав очікуваного результату, вплинувши на церковне життя краю абсолютно протилежно. Чернігівське єпархіальне управління, тимчасовим керманічем якого став єпископ Ніколай (Могилевський), зайняло чітку антиобновленську позицію, не визнаючи «Живу церкву» та Вище Церковне Управління. У свою чергу, єпископ Пахомій отримав серед віруючої людності образ «мученика за віру» та «першим народним обранцем і достойним керівником церкви» [175], що підготувало негативне сприйняття віруючими нового єпископа Чернігівщини Олександра (Мігуліна), якого було призначено 15 лютого 1923 р. на місце Пахомія.

Прибувши до Чернігова, єпископ Олександр відразу вирішив розставити усі крапки над «і», з'явившись із представниками групи «ЖЦ» до єпископа Ніколая, з вимогою визначитися остаточно щодо своєї позиції до обновленства. У відповідь Ніколай негайно написав заяву з проханням про звільнення його на покій [176] та покинув Чернігівщину, виїхавши до монастиря «Божа справа» Нілової пустині (о. Селігер Тверської губернії). На місце Ніколая патріархом Тихоном, за поданням місцевого духовенства, у листопаді 1923 р. було посвячено у єпископи ніжинського священника Григорія Вербицького. Але через 5 днів після прибуття до Борзни він був убитий разом із двома іншими священниками за загадкових обставин (місцеве населення відразу поширило чутки про те, що це справа рук чекістів) [177].

Дещо пізніше відійшов від обновленців і вікарій Городнянський Никифор (Богословський). Протримавшись у лавах обновленців рівно рік (серпень 1922 – серпень 1923 рр.), він також потрапив під вплив тихонівців і став на чолі канцелярії Городнянської єпископії, що безпосередньо підпорядковувалася патріарху Тихону [178].

Єпископ Стародубський Памфіл (Лясковський) також, ймовірно, виступив на початку 1923 р. проти обновленської «Живої церкви» і був висланий до м. Яранська В'ятської губернії [179].

Доля Конотопського єпископа Іоанна (Доброславіна) після його переходу до обновленців достеменно невідома, але про його неповернення до справ вікаріату свідчить той факт, що на цю посаду 15 лютого

1923 р. було висвячено Матвія (Храмцова), який у травні 1923 р. не витримав тиску влади і перейшов до обновленців, очоливши кафедру Глухівську і Новгород-Сіверську [180].

З переходом єпископа Матвія на Чернігівщині не залишилося фактично жодного єпископа, що опікувався би опозиційними до ВУВЦУ парафіями. З цієї причини починаються активні запрошення з боку тихонівського духовенства єпископату. Спочатку ніжинське духовенство запросило з Києва висланого з Одеської губернії єпископа Ананьївського Парфенія (Брянських). Прибувши до Ніжина, він одразу потрапив під нагляд Ніжинського ДПУ, яке «з метою паралізування будь-яких небажаних виступів тихонівців [і] єпископу Парфенію», користуючись його нещодавною судимістю, йому було запропоновано негайно залишити межі округи, що й було зроблено [181].

Такої ж невдачі зазнала спроба Чернігівського, а згодом Глухівського та Новгород-Сіверського духовенства запросити єпископа Макарія (Опоцького), який сам відмовився, після відповідного попередження з боку Чернігівського єпархіального управління [182] (можливо, не без відповідної роботи ДПУ).

Останньою невдалою спробою було висвячення 18 листопада 1923 р. патріархом Тихоном на Стародубську кафедру єпископа Дамаскіна (Цедрика), з одночасною передачею в управління Глухівського та Новгород-Сіверського вікаріатів та Чернігівської єпархії. Прибувши до України у січні 1924 року, єпископ Дамаскін відразу став активно виступати проти обновленців, а 15 вересня того ж року був заарештований Ніжинським ДПУ і відправлений до чернігівської в'язниці за звинуваченням у створенні «нелегальної організації структур церковного управління, виступи проти обновленства, поминання при богослужіннях єпископів, що перебували у в'язниці». Без офіційного оголошення звинувачень його було вислано адміністративним порядком до Харкова без права виїзду під нагляд республіканського ДПУ [183].

Отже, опозиційний до обновленського руху чернігівський єпископат фактично був майже розгромлений і будь-які спроби відновити його наштотувалися на активну протидію з боку спецслужб та органів НКВС. Натомість ліквідація керманічів єпархії не зменшила негативного сприйняття поширення діяльності групи «Жива церква» і навіть, як показують подальші події, негативно вплинула (шляхом загострення міжконфесійної боротьби та створення негативного іміджу обновленства) на розвиток обновленського руху в регіоні.

Полтавська єпархія. Ситуація в Полтавській єпархії, що мала на початку 1922 р. у своєму підпорядкуванні лише два вікаріати – Лубенський, на чолі із єпископом Григорієм (Лісовським) та Прилуцький, на чолі з

єпископом Феофілактом (Клементьєвим) була на середину 1922 року досить складною. Правлячий архієрей Полтавської єпархії Феофан (Бистров) разом із Лубенським єпископом Серафимом (Соболевим) втекли у 1919 р. до Константинополя. Архієпископ Парфеній (Левицький), що тимчасово керував єпархією у січні 1922 р. помер і весь тягар влади перейшов до єпископа Григорія. У той же час влітку 1922 р. Феофілакт (Клементьєв) без особливих вагань перейшов до обновленства і єпархія фактично мала лише одного керманича.

Для відновлення ефективного управління єпархією на «Нараді правлячих єпископів України» 2-5 вересня 1922 р. було прийнято рішення «у зв'язку із поширенням розколів «самосвятського» й обновленського необхідно для боротьби з ними збільшити кількість вікаріатів Полтавської єпархії» до чотирьох: Лубенський і Миргородський, Кобеляцький і Кременчуцький, Пирятинський і Прилуцький та Переяславський і Золотоніський, посвятивши на ці кафедри протягом кінця 1922 – початку 1923 рр. відповідно: Феофіла (Булдовського), Ніколая (Пирського), Феодосія (Сергеєва) та Петра (Кирєєва) [184].

У Полтаві губвідділ ДПУ зробив ставку на схилення єпископа Григорія до підтримки обновленського руху. Цим планам сприяв той факт, що архієрей підтримав створення групи прогресивного духовенства і мирян Полтавщини, яка утворилася 25 вересня 1922 р. і презентувала обновленські ідеї [185]. Відповідно, як повідомляло ДПУ, вся увага ініціативної групи протягом осені була звернена на «обробку думки правлячого єпископа Григорія (Лісовського), що висловлював співчуття обновленському руху, але ще хитався і боявся відірватися від Екзарха України Михаїла» і «вигідність залучення його на бік обновленського руху очевидна і корисна, оскільки [для роботи]... необхідний тільки авторитет єпископа єпархії» [186].

Та всі намагання чекістів схилити до співпраці єпископа Григорія, який характеризувався, за їх же оцінкою, «наполегливим характером і непохитністю», виявилися невдалими [187]. Крім того, після відсторонення митрополита Михаїла (Єрмакова), у Полтаві 15 січня 1923 р. відбулися збори, в яких брали участь єпископи Полтавський – Григорій (Лісовський), Лубенський – Феофіл (Булдовський), Чигиринський і Черкаський – Ніколай (Браїловський), Кобеляцький – Ніколай (Пирський) і Переяславський – Петро (Кирєєв). Порушивши питання про ставлення до групи «Жива церква», вони одноголосно прийняли рішення про неприєднання до неї, оскільки вона «занадто революційна, неканонічна і несвоєчасна» [188].

Як результат органи ДПУ ухвалюють таке рішення: «У зв'язку з тим, що нам довелося переконатися у негативному ставленні єпископа

Григорія до обновленців і який заважає проводити лінію «ЖЦ», вважаємо, що його необхідно звільнити на pokій – конкретного ж обвинувачувального матеріалу, який міг би реалізувати питання висилки Григорія, у нас немає» [189]. Одразу ж після цього єпископ отримує від ВЦУ указ про його звільнення на pokій, але повертає його поштою «без пояснень» [190], тим самим виказуючи невизнання обновленських структур.

Така показова поведінка архієрея прискорила дії Полтавського губвідділу ДПУ, що «взяв ставку будь-що-будь «пришити» кримінальну справу єпископу Григорію» і вже невдовзі рапортував: «Наші зусилля «пришити» справу єп. Григорію, здається, уквітчаються успіхом – Губвідділом ДПУ було дане завдання Роменському окружному відділенню про проведення операції в якоїсь гр-ки Левицької, яка зберігала в себе церковне майно і яке єпископ Григорій радив (листом) продати, щоб не конфіскували. Слідство ведеться» [191]. У результаті єпископ потрапив під слідство за звинуваченням у приховуванні церковних цінностей і опинився під домашнім арештом, для позбавлення можливості проводити яку б то не було легальну роботу [192].

Незважаючи на всі намагання, остаточно довести до фінального завершення справу єпископа Григорія так і не вдалося, до того ж, перебуваючи під домашнім арештом, він продовжував листування з духовенством та здійснював управління Полтавською єпархією [193]. Збереглася, хоча й частково, єпископська мережа: Феофіл (Булдовський) зберіг вірність і залишався, незважаючи на заборону ВЦУ, на Лубенській кафедрі; Петро (Кирєєв) 12 лютого 1923 р. помер, і на його місце в кінці червня 1923 р. було посвячено Сергія (Лабунцева), але Феодосій (Сергеєв) і Ніколай (Пірський) влітку 1923 р. все ж не змогли встояти перед тиском і перейшли до обновленської церкви, визнавши верховенство Вищого Церковного Управління. Першого було призначено на Полтавську кафедру, а другий залишився на своєму місці.

Таким чином, хоча обновленцям і вдалося перетягнути на свою сторону частину Полтавського єпископату, але повністю зруйнувати єпископську мережу управління єпархією тихонівського напрямку так і не вдалося.

Харківська єпархія. Харківська єпархія стала першою, де обновленський рух знайшов серед духовенства палких прихильників. Цьому сприяли дві обставини: по-перше, тут ще були живі обновленські ідеї часів російської революції 1905-1907 рр. (у Харкові діяв гурток на чолі з ученим-богословом приват-доцентом Харківського університету священиком Іоанном Філевським), провідники якого відразу включилися до нового церковного угруповання, а по-друге, Харків був столицею

України і краще контрольованим органами ДПУ містом, де й вирішено було розпочати масштабний чекістський експеримент з розколу найміцнішої конфесії на теренах колишньої імперії – Російської православної церкви.

На середину 1922 р. Харківська єпархія мала трьох керманичів – архієпископа Харківського і Охтирського Нафанаїла (Троїцького), єпископа Сумського Корнілія (Попова) та єпископа Старобільського Павла (Кратірова).

Через місяць з початку московських подій у Харкові було розпочато створення групи, і 28 червня 1922 р. відбулися перші збори ініціативної групи церковно-обновленців, на якому оратори висловлювалися за необхідність скликання всеукраїнського і всеросійського церковних соборів для проведення широких демократичних реформ церковного життя. Відразу зборами були прийняті резолюції про скликання загальних зборів парафіяльних рад міста Харкова для підготовки до єпархіального губернського з'їзду, про необхідність видання друкованого органу і про організацію богословських курсів [194].

Треба відзначити, що група прогресивних священнослужбовців, що оформилася у Харкові, з самого початку появи газетних повідомлень про створення «ЖЦ» зайняла вичікувальну позицію та відправила свого представника до Москви для з'ясування становища в церковному управлінні. Лише з поверненням делегата на початку липня 1922 р. члени харківської групи повірили повідомленням радянської преси про церковний розкол [195].

З 14 до 16 липня 1922 р. у клубі «Грядущее» пройшли перші збори харківської групи церковного оновлення. У ньому брало участь близько 100 осіб з різних кутків Харківської губернії [196]. Головою було обрано П. Захаржевського, який активно працював на ниві «оновлення» церкви. На зібранні обговорювалися питання «що таке обновленський рух і чи потрібен він?» (доповідь свящ. І. Філевського), про новостворене Вище Церковне Управління у Москві, про неканонічність Харківської єпархіальної ради та архієпископа Нафанаїла (Троїцького). Як відмічала харківська газета «Пролетарий»: «Це зібрання має величезне значення, бо воно, вперше у Харкові, повинно підсумувати настрої обновленських груп Харкова та губернії й поставити питання про подальшу роботу бюро на реальний ґрунт, перевівши його з галузі фраз, до галузі конкретних заходів» [197]. У результаті довгих дебатів було вирішено відлучити від єпархіального управління архієпископа Нафанаїла (Троїцького) як «негідного і нездатного до управління Харківською єпархією», передавши виконання своїх обов'язків єпископу Корнілію і відправити делегацію до Москви для інформування Вищого Церковного Управління про те, що відбувається у Харківській єпархії [198].

Із трьох єпископів лише Сумський Корнілій визнав верховенство Вищого Церковного Управління і подав прохання про зняття з нього чернечих обітниць із залишенням у суцільному сані, але з переведенням до іншої єпархії. 7 вересня 1922 р. його прохання було задоволене [199], а вже 15 вересня ВЦУ переводить його на Вологодську кафедру [200].

Нафанаїл та Павло практично відразу зайняли антиобновленську позицію і тому, протягом другої половини серпня – першого – 24 серпня, другого – 19 серпня, указами ВЦУ їх було звільнено на pokій. Журнальне розпорядження ВЦУ від 16 серпня про звільнення на pokій їм було оголошено в Наркомюсті 22 серпня 1922 р. у присутності представника НКЮ І. Сухоплюєва та уповноважено ВЦУ на Харківщині П. Захаржевського. Тоді ж було опечатано приміщення єпархіальної ради. Того ж дня для керівництва єпархією з числа прихильників групи «ЖЦ» було утворено Харківське єпархіальне управління [201].

Архієпископ Нафанаїл та єпископ Павло, проігнорували розпорядження ВЦУ, продовжували залишатися в єпархії, перешкоджаючи тим самим насадженню тут живоцерковних парафій. Для отримання юридичного підґрунтя радянська влада вирішила інкримінувати Нафанаїлу справу за вже перевіреною схемою, звинувативши його у приховуванні та розкраданні церковних цінностей. Протягом 15-17 вересня відбувалося судове засідання Харківського губернського губревтрибуналу, який, розглянувши справу, виніс вирок: «за спротив (!) вилученню церковних цінностей і їх приховування, засудити на три роки тюремного ув'язнення, але у зв'язку з похилим віком замінити на висилку за межі України» [202].

Незважаючи на рішення трибуналу, архієпископ залишався у Харкові, згуртовуючи навколо себе опозиційні елементи. Незадоволене цим обновленське єпархіальне управління 10 жовтня 1922 р. надсилає до НКВС листа, де вказує, що «звільнений Вищим Церковним Управлінням, засуджений Ревтрибуналом на висилку з меж України колишній харківський архієпископ Нафанаїл (Троїцький) під приводом хвороби залишається в Харкові. Однак ця хвороба не заважає йому відвідувати різні частини міста й групувати навколо себе темні елементи. На виконання розпорядження Вищого Церковного Управління від 24-го серпня ц.р. за № 786, про звільнення архієпископа Нафанаїла, що говорить: «у випадку протидії зазначеній постанові з метою проведення церковної смуги й розколу єпархіальному управлінню пропонується сповістити місцевий виконком про зняття із себе відповідальності за дії звільненого преосвященного», Харківське єпархіальне управління, заявляючи про вищевикладене, складає із себе будь-яку відповідальність за дії зазначеного архієпископа Нафанаїла... В. Шаповалов» [203].

Результатом цієї заяви Харківське ДПУ 24 жовтня зобов'язало архієпископа дати підписку про невтручання у церковні справи: «офіційно чи неофіційно, а також через посередництво кого-небудь не буду втручатися ні в які громадські та релігійні справи. Також не повинен мати зв'язки як офіційно, так і неофіційно з віруючими і представниками духовенства» [204]. Але чекісти не обмежились взяттям підписки і приблизно за тиждень його було вислано до с. Великі Котли Московської губернії. Більше Нафанаїл на Харківщині не з'являвся.

У зв'язку з відстороненням від управління та перебуванням під слідством архієпископа Нафанаїла опозиційне духовенства і віруючі Харкова та повіту приймають рішення про передачу управління Харківською єпархією єпископу Старобільському Павлу (Кратірову) [205]. Таке рішення збурило обновленців, які на своєму єпархіальному з'їзді 5-7 лютого 1923 р. приймають рішення про клопотання перед владою про найскорішу висилку єп. Павла за межі Харківської єпархії, для чого було відправлено виписку із протоколу з'їзду до Харківського губвиконкому [206].

Реакція ДПУ не забарилася, і 17 березня 1923 р. єпископа Павла та 27 священників за боротьбу з обновленцями у м. Харкові було заарештовано. У ході розслідування було встановлено, що арештовані (всього 7 осіб) були «активними чорносотенцями-тихонівцями», за що розпорядженням особливої комісії НКВС від 15 травня 1923 року були вислані за межі України терміном на 3 роки. Тією ж постановою усі вони з-під варти були звільнені, і слідство припинене через недостатність матеріалів про антирадянську діяльність [207].

Пізніше, згадуючи це ув'язнення, єпископ Павло свідчив на допиті від 19 січня 1931 р.: «Я усвідомлював, що багато чого в церковному нашому житті потребує перетворень і змін, і на законному церковному Соборі я став би, без сумніву, в ряди більш прогресивної частини нашої ієрархії, але захоплення влади церковної, здійснене ініціаторами обновленського церковного руху, потім зрадницьке й наклепницьке ставлення обновленського духовенства до їх братів, що не розділяли їхніх церковних поглядів, що не бажали йти з ними одним шляхом (з метою вислужитися перед цивільною владою і на стражданнях обездолених своїх братів створити своє власне благополуччя) у моїх очах були морально злочинні й заслуговували презирства... Ця обставина змусила мене встати в ряди опозиції до нового (обновленського) церковного управління. Кінець був для мене сумний. У травні місяці 1923 року я був висланий з України, просидівши попередньо у тюремному ув'язненні дев'ять тижнів. Кому й чому я зобов'язаний своїм засланням, я й дотепер добре не знаю. Знаю тільки, що на обновленському

єпархіальному з'їзді, що був у січні чи лютому 1923 р...., була винесена постанова клопотати перед радянською владою про мою висилку з України. Ця постанова, звичайно, мало сприяла моєму примиренню або зближенню з обновленством...» [208].

Звільнення опозиціонерів викликало підняття настрою у тихонівців, і миряни «зустрічали їх з квітами». З дня звільнення священників багато церков була переповнена народом, які вимагали повернення «звільнених» на місця, але подальше їх вислання за межі України призвело до падіння настроїв віруючих і загострення міжконфесійної боротьби [209].

Внаслідок ліквідації так званої «церковної опозиції» майже в усіх повітах Харківської губернії, за винятком Лебединського, діяли групи «ЖЦ», які більш-менш виявляли активність [210]. Даний сценарій було перенесено практично на всі губернії України.

Фактично, на волі та на чолі українських єпархій до початку 1923 року не залишалося жодного єпископа, який би не підтримував групи «ЖЦ».

Але в той же час більшість єпископів не лише продовжували зберігати свої титули та місця служби, а, перебуваючи у засланні чи ув'язненні, продовжували керувати своїми церковними областями та парафіями. Наприклад, після висилки залишався керманічем своїх парафій єпископ Мелітопольський Сергій (Зверев). Керівництво відбувалося шляхом листування з провідними священниками єпархії через доньку єпископа [211], Єлисаветградський єпископ Онуфрій (Гагалюк) також продовжував керувати своїм вікаріатом, а також частиною Херсонщини та Миколаївщини. Онуфрій розсилав відозви та розпорядження і направляв їх благочинним, або довіреним особам, які, у свою чергу, поширювали їх серед духовенства та мирян [212]. Подібним чином підтримували зв'язок зі своєю паствою Пахомій (Кедров), Валеріан (Рудич), Прокопій (Титов), Іоанікій (Соколовський) та низка інших.

Отже, авторитет єпископату був настільки високим, що звернення його на бік обновленства було одним із найважливіших завдань як з боку церковних структур, так і з боку органів ДПУ, тому що контроль над єпископатом давав можливість проводити церковну політику в необхідному руслі, а також мати увесь спектр інформації про внутрішньоцерковне життя.

Ліквідація церковної опозиції у вигляді як єпископату, так і рядового духовенства, здебільшого не призводила до реалізації тієї мети, що ставилася, – створення продержавної і підконтрольної РПЦ, а навпаки, піднімало авторитет духовенства в очах віруючих, для яких засуджені виступали в якості «духовних мучеників за віру».

Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією

Органам ДПУ-НКВС так і не вдалося в загальному плані розгромити адміністративну структуру РПЦ, очолювану патріархом Тихоном, оскільки на місце ув'язнених та висланих керманічів висвячувалися молоді та енергійні духовники, що приєднувалися до активної боротьби з розколом. З іншого боку, арешти дали змогу завербувати частину тихонівського єпископату й у подальшому використовувати його у своїх інтересах.